

مايخمل شولونخوف

سندريکار: عمر

30.1.1984
Central Prison, Hyderabad.

جنگ ۽ افسان

مائيخل شولو خوف

مئذڪار: عـمـر

عظمت ادبي اڪيڊمي حيدرآباد

ڪتاب جو نالو - جنگ ۽ انسان

مصنف - ميخائيل شولوخوف

مترجم - عمر ميمڻ

ڇاپو پهريون - پهرين مارچ ۱۹۷۸

ڇاپو ٻيو - پهرين جولاءِ ۱۹۸۲

قيمت 6-00 ڇهه روپيا

هن ڪتاب جي ڇپائيءَ جا جملي حق ۽ واسطا،
عظمت ادبي اڪيڊميءَ وٽ محفوظ آهن. بنا اجازت
ڇپرائڻ جي صورت ۾ قانوني ڪارروائي ڪئي ويندي.

هي ڪتاب م. ع. ميمڻ، عظمت ادبي اڪيڊميءَ
طرفان، سرڊار ٻرنتنگ پريس گاڏي کاتو حيدرآباد مان
ڇپرائي پڌرو ڪيو.

پنهنجي ڀاران

عظمت پبلڪيشن جو اڏون ڪتاب اوهان جي هٿن ۾ آهي ۽ هن کان اڳ جيڪي ست ڪتاب اسان جي اداري طرفان ڇپرايا ويا آهن، تن کي اوهان پسند ڪيو ۽ جهڙي ريت انهن ڪوششن جو پائڻن طرفان آڌرڀاءُ ڪيو ويو آهي، تنهن لاءِ آءٌ پڙهندڙن جو نهايت ٿورائو آهيان.

هي ڪتاب جنگ ۽ انسان، روس جي نامياري اديب شولوخوف جي مشهور ناولت Fate of a man جو ترجمو آهي، شولوخوف متعلق صرف ايترو ٻڌائڻ ئي ڪافي آهي ته هي صاحب quite flows the don virgin soil جهڙن جڳ- مشهور ناولن جو ليکڪ پڻ آهي ۽ ”جنگ ۽ انسان“ سندس عظمت جو روشن ثبوت آهي.

هن ناول ۾ شولوخوف، ٻي مهاڀاري جنگ ۾ ٿيل تباهه ڪارڻن جو ذڪر ڪيو آهي ۽ پنهنجي سرحدن جي حفاظت ڪندڙ لکين روسي جوانن مان هڪ غازي جي وائن، جنگ ۾ پيش ايندڙ واقعن ۽ ٿيل تباهه ڪاري متعلق امان کي واقف ڪرايو آهي. ٻي مهاڀاري جنگ

۾ نازي جرمني فوجن جي لاکڙين ۽ سخت حمان جي
 نهنجي ۾ هڪ وقت اهڙو به آيو هو جو روس جي
 دل استالان گراڊ تي جرمن فوج جو قبضو ٿيڻي بڻجي
 ويو هو، روسي هر ميدان ۾ شڪست کائي رهيا هئا پر
 نازي جرمني جا خواب پورا نه ٿيا، روسي آخري وقت
 ۾ به پاڻ کي وڌيڪ متحد ۽ منظم ڪري، پنهنجي سڄي
 قوت کي گڏ ڪري، عزم، حوصلو ۽ قوت ارادي جي
 زور تي پنهنجي وطن جي مٿي کي دشمن جي لاپاڪ
 وجود کان بالڪل پاڪ ڪري ڇڏيو جو ايندڙ وقت
 ۾ ڪنهن کي به روس جي ڌرتيءَ ڏانهن اک کڻڻ جي
 به همت نه ٿئي.

انهيءَ جنگ ۾ روس جي هر گهر مان، سرامي
 ۾ ٻا ٿي پاتي، بم ۽ گولين جو بڪ ٿي ويا، صنعتون
 تباهه ٿي ويون، گهر ڊهي ويا، فصل سڙي ويا، شهر
 ويران ٿي ويا، پر روسين پنهنجي ڌرتيءَ تان دشمن کي
 ڌڪي ٻاهر ڪڍيو.

جنگ جون تباهه ڪاريون، ڪا نئين گالهه نه آهن،
 اصل گالهه عزم، همت ۽ حوصلو آهي، قومي غيرت
 آهي ۽ قومي وقار آهي. 'جنگ ۽ انسان' جي مطالعي
 مان اسان کي اهو سبق ٿو ملي ته جنگ ۾ ڪٿي ڪجهه
 به ڇو نه ٿي پوي، پر وطن جي مٿيءَ کي هر حال ۾
 دشمن کان پاڪ رکڻ نهايت ضروري آهي.
 هن نازل جو ترجمو ڪيترن قدر اوهان جي معيار

(۵)

تي ٿو لهي سو توهان پاڻ ئي ڪتاب پڙهڻ کانپوءِ
فيصلو ڪجو ۽ اسان کي پنهنجي راه کان واقف ڪجو.
اميد اٿم ته هي ڪتاب توهان کي پسند ايندو،
۽ مهيني اندر اسين ٻيو ڪتاب يعني اداري جو ناڏون
ڪتاب اوهان جي خدمت ۾ پيش ڪرڻ ۾ ڪامياب
ٿي وينداسون.

اها ڪوشش جاري رکبي ته سنڌي ۾ سٺو ادب
باقائدي پيش ٿيندو رهي. جي پڙهندڙ پائرن جو تعاون
جاري رهيو ته سفر جاري رهندو.

في الحال موڪلائي

—

ٻڌي ڇاپي جو ههاڳ

سن ۱۹۷۶ کان، وقفي وقفي سان، سنڌي ڪتاب ڇپرائيندو اچان. اڳ شاگرديءَ وارو دؤر هو ۽ هاڻي سرڪاري نوڪري آهي، ۽ ٻنهي زمانن ۾ ڪڏهن به اهڙي دولت جو مالڪ ڪونه رهيو آهيان جو باقائديءَ سان ڪتاب ڇپرائي سگهان ته وري حالتن اها اجازت ڏني ته سنڌي ڪتابن جي ڇپائي کي باقائده ڪاروبار جي صورت ۾ هلايان. انهيءَ ڪري اڳ جيب خرچيءَ مان ۽ هاڻي پگهار مان جيتري بچت ٿئي ٿي سا ڪتابن جي ڇپائيءَ تي لڳايو ڇڏيان ... اهوئي سبب آهي جو ڪتاب دير دير سان ٿا ڇپجن. رهي ڳالهه، ڪتابن مان ڪمائيءَ جي، ته ڪمائي ته ڪمائي جي ماڳ، هت ڪتاب تي لڳايل رقم ملڻ به مشڪل ٿيو وڃي. سبب انهيءَ جو اهو نه آهي ته ڪو سنڌي ڪتاب وڪرو ٿيڻا آهن، پر دراصل ايجنٽ صاحبان رقم ڏيڻ ۾ تمام گهڻي سستي ٿا ڪن... ڪن حالتن ۾ رقم وصول ٿيندي ٿيندي ئي ٽي چار سال هڻ لڳو وڃن. اهڙي صورت ۾ وڇارو پياشر ڪري ته ڇا ڪري... ۽ مزي جي

ڳالهه اها ته سنڌي پبلشر سان اها وڻتن پنهنجائي ڪن ٿا. لاڙڪاڻي جو هڪ پبلشر، جيڪو اڀر سنڌ ۾ ڪتاب ورهائيندو به آهي ۽ ڪتاب ڇپرائيندو به آهي، ۽ سنڌي اديبن ۽ پبلشرن جي حالت زار تي ڏاڍيون گرما گرم تقريرون به ڪندو آهي ٽن سالن کان منهنجا ۵۰۰۰ روپيا روڪيو ويٺو آهي. اهڙيءَ ريت ڪن ٻين دوستن ڏانهن به ڪافي رقم بقاء آهي، تنهن ڪري ئي ڪتابن ۾ ايتري دير ٿي ٿئي.

بهرحال ڪيئن به آهي، پنهنجي همٿ ۽ وس سارو سنڌي ادب کي چند معياري ڪتاب ڏيڻ ۾ ڪامياب ٿيو آهيان هيل تائين ۽ اميد اٿم ته پڙهندڙن جي ساٿ سان هي ادارو زندهه رهندو ۽ سنڌي ادب ۾ سڌا سڌا ڪتاب شامل ٿيندا رهندا.

هاڻي اچو ته ڪتابن جي قيمتن تي ڳالهائون. سنڌي پڙهندڙ کي عام شڪايت آهي ته سنڌي ڪتاب مهانگا آهن! بالڪل آهن. پر سائين جي وڪرو ٿينديون صرف ۵۰۰ روپيا ڪاهيون ته ٻيو لازمي طور قيمتون وڌيڪ ٿيون رکيون پون. مون هن ڪتاب کان اڳ ڇپرايل ڪتابن ”پيار پيار پيوڙا پيوڙا“ ۽ ”نوجنين جي نات“ جي قيمت بالترتيب ۱۰۰۰ ۽ ۱۱۰۰ روپيا رکي چو ته انهن ٻنهي ڪتابن جي سلسلي ۾ ٻين سنڌي اديبن کي ڪي هڪ هڪ هزار روپيا بطور رائلٽي ڏيڻي آهي!

آئون سمجهان ٿو ته سنڌي ادب جو اهو حق

آهي ۽ ڪهن ملڻ گهرجي، پر پوءِ اهو اچي ڪٿان؟ هڪ ته سنڌي ڇپائيءَ جا ڳاڙي پڳا اگهه، ٻيو وري ڪاپيون صرف هڪ هزار، ۽ جي ادب کي رائلٽي به ڏيئي پوي نه؟؟ پڙهندڙ ڀائرن کي گهرجي ته صرف اهو نه ڏسن ته ڪتاب جي قيمت ڪهڙي آهي، پر اهو ڏسن ته ويڇاري پبلشر کي ڪيتريون مجبورون ٿيون هيئن. هي ڪتاب جنگ ۽ انسان سفيد ڪاغذ تي ڇپرائي رهيو آهيان ۽ مارڪيٽ ۾ اڇڪلھ، ۹۰ صفحن جي ڪتاب جي قيمت ۸۰۰ روپيا آهي. اسين پڙهندڙن جي جذبن جو احترام ڪندي هي ڪتاب ۶۰۰ روپين ۾ ڏيئي رهيا آهيون. اميد آهي ته پڙهندڙ ڀائر اسانجي انهيءَ قدم جو جواب گرمجوشيءَ سان ڏيندا ۽ ڪتاب وٺڻ وقت قيمت جي ڪري پنهنجو هٿ پوئتي نه ڪندا. انهيءَ کان به قيمت گهٽ رکڻ منهنجي وس ۾ نه آهي. اميد ته تعاون جاري رهندو.

عمر ميمڻ

جن ڏينهن وطن جي مٿڙي مٿي جنگ جي
ڪري رت ۽ ٻاءُ جي شعلن ۾ وڪوڙيل هئي، تن
ڏينهن ڪنهن بني بشر کي بهار جي اچڻ ۽ لنگهي
وڃڻ جو ڪو هوش نه هو، پر هيل، جڏهن جنگ جا
ڪڪر پنهنجي منحوس پاڇي سميت وطن جي مٿي
ٽان هڻي ڪهڙنهن پري هليا ويا آهن، ته بهار جي
آمد ڏاڍي دلفريب پيماني معلوم ٿئي. 'پان' جي مشاهين
حصي ۾ تيز ۽ خوشبودار هوائون لنگڻ شروع ٿيون
آهن، هوڏانهن 'انزوف' جي ساحل واري طرف کان
وري گرم هوائون به هلق شروع ٿي ويون، جنهن جي
نتيجي ۾ واراها ڪپ چڻ اگهاڙا ٿي پيا هئا. هوڏانهن
اوچن ماڻهن ۾ وري سڀ سنوان پٽ برف سان ڍڪجي
ويا هئا ۽ سوڙها گهٽ آهستي آهستي جبلن جي
جوتن تائين رسڻ لاءِ برف جي تهن تي تهر، چمڻ
ڪري بلند ٿي رهيا هئا. نديءَ جي پاڻيءَ ۾ ٻوڏ وارو
جوش ۽ خروش نظر اچي رهيو هو ۽ وهندڙ پاڻي، برف
جي ڍڪڻ سان ٽڪرائجي، آبشارن وارو منظر پيش
ڪري رهيو هو. برفباريءَ جي ڪري رستا بنهه خراب
ٿي چڪا هئا، ۽ ٽرنڪ ٽم ٺهيو، ماڻهن جي هلق جهڙا
به نه رهيا هئا!

قسمت جو چڪر کڻي وڃجي، جو مون کي سال
جي آلهيءَ حصي ۾ پنهنجو گهر ڇڏي، هڪ گهڻوڙي
ڏانهن ڪم سانگي وڃڻو پيو. گهڻوڙو منهنجي گهٽ

کان پنجاهي کن ميلان جي پنڌ تي هو. ٻڌڻ وارن کي ته پنجاه ميل ڪو خاص پنڌ نه لڳندو، پر موسم جي اهڙي خرابي ۽ رستن جي تباهه، حواليءَ جي ڪري اهو پنڌ ڏاڍو اڙانگو لڳي رهيو هو. پر ويڻو جو هو، سو هڪ دوست سان انجام ٻڌي، سڄ نڪرڻ کان اڳ ئي سفر تي روانو ٿي ويس. سفر هڪ پنڌ گاڏيءَ ۾ ٿي رهيو هو، جنهن کي همت ڀريا، ڀلا گهوڙا چڪي رهيا هئا، پر ڪجهه پنڌ ڪرڻ کان پوءِ گهوڙن جي همت جواب ڏيڻ لڳي. رستو، جو مڃو ساري رات ٿيندڙ برفباريءَ ڪري ڏڪجي ويو هو، سو آخر گهوڙا به ڪيستائين زور لڳائي ٿي سگهيا! مشين وانگر نه هئا ڪونه جو تيل وجهي ڇڏيو، پوءِ نڪو ٿڪ، نڪا تڪليف. پر گهوڙا ويچارا نه ساهه وارا هئا، هي جهٽ ڪن کان پوءِ هڪڙي لڳا ۽ سندن سڄي جسم تي برف جا ذرا جمجي ويا هئا، ۽ سندن رنگ ڦري ڇٽڪرو ٿي ويو هو. گهوڙن جي تڪليف محسوس ڪندي، جتي به پانويسين ٿي ته کانئن وڪ ٽٽي ڪڇي، امين گاڏيءَ مان لهيو ٿي پياسون ۽ پهرين پنڌ تي هلڻ لڳاسون ته من ائين ڪرڻ سان گهوڙن کي ڪجهه ساهي ملي سگهي. پر برف تي پيادو هلڻ، پانيو ٿا نه ڪو سولو ڪم آهي؟ نه سائين، اصل ساهه نڪريو وڃي. پر مجبوري هئي، گهوڙن تي به ڪهل ٿي آئي، سو ائين ڪرڻو ٿي پيو. پيادا ٿي جڏهن هلياسين ٿي،

ٿڌهن برف اسان جي ٻار هيٺان چرڪاٽ ٿي ڪيا ۽
ڪنهن ڪنهن هنڌ اسان جا ٻير اندر دٻجيو ٿي ويا... برف
رڳو ڪو رستي کي ڪونه ڏيکيو هو، پر پاما ڪنڊهون
به رڳو برف جا ٺهيل پٽي لڳا ۽ جيستائين اک ڏسي
ٿي سگهي، رڳو برف ٿي ڏسڻ ۾ آئي. امين خاموشيءَ
سان سفر ڪندا رهيا، ٻارن جو چهن ڪلاڪن جي
اڙانگي سفر کان پوءِ پنجويهه ميل هنڌ ڪري اسين
’بلانڪا‘ درياءُ جي ڪپ جي انهيءَ پاسي تي پهتاسون
جتان درياءُ اُڪرڻ مڙهي ڪجهه قدر سولو هو.

موخو وڪي ڳوٺ جي ڀرسان پهچي، هيءُ درياءُ
سال جي هن حصي ۾ گهڻو خشڪ ٿي ويندو هو. هيءُ
ڪو وڏو درياءُ ڪونه هو، پر هيل خبر نه آهي ڪهڙي
سبب کان هن ننڍي درياءُ ۾ به پاڻيءَ جو وهڪرو
ايترو ته تيز هو، جو ٻيڙيءَ وسيلي به ان کي پار
ڪرڻ چڱو جوڪم جوڪم ٿي لڳو. پاڻي ڪمارن کي
ڪٽڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو ۽ پنهنجي زور ۾
ڪمارن تان اُڪري ڪافي پري پري تائين پئي پهتو.
اسان کي هڪ ڀڳل ٽنل ٻيڙيءَ ملي جنهن ۾ هڪ ئي وقت
ٽن ماڻهن کان وڌيڪ ماڻهن جي ويهڻ جي گنجائش ڪانه
هئي. اسان گهوڙن کي ڇوڙي ڇڏيو، جو هاڻ انهن
جو ڪم نه رهيو هو. درياءُ جي هٿن ڀر، فصلن جي
وچ ۾ هڪ منهن جي ڇانو ۾ جهپ بيٺل نظر اچي
رهي هئي، جنهن تي سوار ٿي اسان کي پنهنجي منزل

تائين وڃڻو هو. ائين ئي لڳو ڄڻ اها پراڻي ڪٿارا
 جوپ سماري جي سڄي مند انهي بيٺل رهي هئي ۽
 ڪڏهن به ان جي هلائڻ جي ضرورت پيش نه آئي هئي.
 آءُ ۽ ناکو، لڏندڙ ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿياسين. منهنجو
 دوست، اسان جي سنڀال ڪرڻ لاءِ اتي ئي ترقي ٿيو
 هو. ٻيڙي درياهه جي مست ڇولين جي زور تي هيٺ
 مٽي تي رهي هئي، ۽ اڃا سڌ پنڌ تي مس پهتا هئاسون،
 جو ٻيڙيءَ جي پيڳل تختن مان پاڻي ڦوهاري وانگر اندر
 ڀرجڻ لڳو. اها صورتحال منهنجي لاءِ ڏاڍي پريشان
 ڪندڙ هئي، جو سمجهيم ئي ته ٻيڙي مان پاڻي نڪري
 ڪونه سگهندو ۽ ڀرجي وڃي ته ضرور ٻڏي ويندي ۽
 اهڙي توڙي وهڪري واري درياهه ۾ آءُ ته تري ڪونه
 ٿي سگهيس. هوڏانهن ناکمي ڏانهن ٺاهيم ته هندس
 ڇهري تي غم ۽ فڪر جو ڪو ڀاڄو نظر نه آيو، کيس
 ذرو به خوف نه هو. سوچيم، درياهه جي آڏن مست موجن
 سان وڙهندي هندس عمر گذري آهي، کيس پاڻيءَ کان
 ڪهڙو ڊپ؟ ناکو ڏاڍيءَ هيٺ سان ٻيڙيءَ ۾ گڏ
 ٿيندڙ پاڻي ڪڍي رهيو هو، ۽ ڪپڙن جي مدد سان
 انهن سرن کي بند ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو
 هو. جن مان پاڻي، ٻيڙي ۾ اچي رهيو هو. آءُ به هندس
 مدد ڪرڻ لڳس ۽ اسان ٻنهي گڏجي، ٻيڙيءَ کي
 ٻڏڻ کان بچائي ورتو ۽ اسان جي منزل به اچي وئي.
 مون کي ڪپ تي لاهي، ٻيڙيءَ کي کوٽي ۾ ٻڏي،

ٺاڪڻو ٻريان بيمل جيب ڪاهي آيو ۽ پوءِ واپس وڃڻ وقت چيائين، ”نائين منهنجا، منهنجي هي ۽ پيگل ٻهڙي جي ٻڌڻ کان بچي وئي، ته آڻڻ نوان جي مائي ۽ کي ٻن ڪلاڪن اندر هين ڀر وٺي اچڻ ۾ ڪامياب ٿي ويندس. الله واهي.“ ايترو چئي، هن وري چـولـهن سان مقابلو ڪرڻ شروع ڪيو، ۽ آڻڻ جهپ جو جائزو وٺي ڪناري کان ٿورو ٻريرو ٺهيل هڪ ڪڪائين جهڳڙي ۾ تماڪ ڇڪڻ جي خيال کان اچي ويٺس. ڪهسي ۾ هٿ وجهي، سگريٽن جو پاڪيٽ ڪڍيم ته مايوس ٿي ويس، جو سگريٽ ۾ ٻي ٻي پٽ ٿي ويا هئا. ٻهڙي ۾ ٻه رڳو تري مان پائي اندر ڪونه ٿي آيو پر کڏوگڏ ٻهڙي جي هالن سان ٽڪرجي پائي ۽ جون لهرون مٿي هوا ۾ به ٿي اڏايون ۽ اهڙيءَ ريت منهنجو لباس به سڄو ٻيٽي ويو هو. ان وقت نه ڌيان رڳو پنهنجي جان بچائڻ طرف لڳل هو، سو سگريٽن جو ڪو هوش ڪونه هو، پر هاڻ جڏهن خطرو ٿري ويو هو ته ”تماڪ جي ڇڪڻ ستائڻ لڳي هئي، ۽ پنهنجي آن بي خيالي تي افسوس پئي ڪيم. خير، اڃا منهنجي دوست جي اچڻ ۾ ڪافي دير هئي، سو سگريٽ پاڪيٽ مان ڪڍي آس ۾ هڪ لاه رکي ڇڏيم. اڪيلو جو هوس، سو وقت گذاري ۽ لاءِ هئي هيڏانهن هوڏانهن ٺهاريم ته رستي تي هڪ ماڻهو ڏٺم جهڪو ڪوٺ واري پاسي کان درياهه ڏٺائين اچي رهيو. ماڻهو ۽ مان گڏ پنجن ڇهن

سالن جو هڪ ننڍو ٻار به هو، ۽ هو ٻئي، ٽڪل ٽڪل انداز ۾ هلي رهيا هئا، پر جيب کي ۽ شايد مون کي ويٺل ڏسي سندن رفتار تيز ٿي ويئي ۽ هو ٽڪڙا ٽڪڙا مون ڏانهن اچڻ لڳا. اهو ماڻهو قد جو ڊگهو ۽ بدن جو سگهارو هو، پر سندس پٺ ۾ ٿورو ڪٽ پڻ هو. منهنجي ڀرسان پهچي، هن شخص پنهنجي پٺن تان تيلهو لاهي کڻي پٺ تي رکيو ۽ پاڻ به، اتي ويهي رهيو. سامي پٺ کان پوءِ چوڻ لڳو، ”مون کي سفر لاءِ همراھ، چڱو نه ملو! هي چوڪرو پاڻ به ٽڪريو پوي، ۽ مون کي به ٽڪايو ڇڏي، آءُ جي ٽڪو ٿي هليس ته هي پويان ٿي رهجيو ويو ۽ مون کي وري سندس انتظار ۾ بيٺي ٿي رهڻو پيو. جتي مون کي هڪ وڪ وڪڻ گهرجي ها، اتي هن چوڪري جي ڪري ٿي وڪون کڻيون پير. سڄي واٽ مون ائين ٿي محسوس ڪيو جن گهوڙي ۽ ڪٽيءَ کي گڏ پيو سفر ڪرڻو پوي! پر رڳو اهو به نه، جو هليو آهستي ٿي، ڪنهن ڪنهن مهل وري همراھ، رستي تي ويهي برف پيچي ائين ٿي چوڪڻ لڳو جن ته ڦلڦي هجي، يا وري برف تي ليتاڙا پائڻ ٿي لڳو! ڇا ڪجي، ٻار آهي، راند جا ڏينهن اٿس. پر مون کي تنگ ڏاڍو ڪيو اٿس.“

ايترو ٻڌائي هو ٻل ساعت لاه ماڻ ٿيو، پر وري خاموشي ٿوڙي، مون کان پڇيائين، ”دوست، تون هت اڪيلو ڇا ويٺو ڪرين؟ پنهنجي آفيسر جي اچڻ جو

انتظار ته نه ڪري رهيو آهين؟“
 هُن مون کي جيپ جو ڊرائيور سمجهيو ه-و،
 جڏهن ته آءُ ڊرائيور ڪونه هئس، پر ان واڻهڙو جي
 اندازي جي ترديد ڪرڻ مون مناسب نه ڄاتي ۽
 چيو مانس، آفيسرن جا خورا ئي نرالا آهن، انتظار ته
 ڪرڻو ئي هوندو!“

هُن پڇيو، ”ڇا هو درياھ جي هُن ڀر کان
 اچڻو آهي؟“

ورائين، ”ائين ئي آهي.“
 ”اوهان کي خبر آهي ته ٻيڙي ڪيتري ڊيڙ ۾
 هتي پهچندي؟“

”مٿي ٻن ڪلاڪن کان پوءِ!“
 ”ٻه ڪلاڪ! معنيٰ ته امين سفر جو ٿڪ پيڇي
 وٺندائين، ڪافي وقت پيو آهي ۽ مون کي به ڪا
 جلدي ڪانه آهي! دراصل آءُ به ٻئي ڀر وڃي رهيو
 آهيان. اوهان کي جو ڏٺم، ته سمجهي ويس ته اوهين
 به مون وانگر ڊرائيور آهيو، -و خبر چار ڪرڻ ۽ حال
 احوال وٺڻ خاطر هيڏانهن لنگهي آيس. هتي اس به آهي،
 جنهنڪري طبيعت مان سستي به نڪري ويندي ۽ وري
 سگريٽ چڪڻ لاءِ ساڻي به ملي ويندو. اڪيلي هجڻ
 جي صورت ۾ تماڪ چڪڻ صفا بي سوادو لڳندو آهي،
 ۽ ذرو به مزو ڪونه ايندو آهي. آءُ ته ائين محسوس
 ڪندو آهيان ڇڻ ڪو ماڻهو آباديءَ کان پري، اڪيلو

مري رهيو هجي. اڪهلو به ته بي ڪيف هوندو آهي
 نه اڙي! اوهان جا سگريٽ پيسي ويا آهن؟ هان اُهي
 ڪهڙي ڪم جا؟ خير، مون وٽ تماڪ آهي، في الحال
 ته انهيءَ مان ٿا ڪم ڪايون، تيسين من توهان وارا
 سگريٽ سُڪي وڃن!

هن پنهنجي حاڪي سوت مان هڪ پراڻي، ريشمي
 ٽياهي ڪڍي، جنهن تي هڪ پاسي هي اکر چٽا لکيل
 هئا: ”پنهنجي محبوب سِپاهيءَ لاءِ، ليپڊنسڪي-
 سيڪنڊري اڪول جي هڪ شاگرد طرفان، سڪ ۽
 حُب ڀرو تحفو.“

هن تماڪ جي آڇ مون کي به ڪئي، ۽ امين
 ڪافي دير تائين خاموشيءَ سان گهر جو ٺهيل ڪٽو
 ۽ تيز تماڪ چڪندا رهياسين. مون کانئس پڇڻ ٿي
 گهربو ته هو ننڍڙي چوڪري کي ڪيڏانهن وٺي وڃي
 رهيو هو، ۽ ڪهڙي ڪم سانگي هي ڏکيو ۽ اڙانگو
 سفر ڪري رهيو هو، پر منهنجي ڳالهائڻ کان اڳ ئي
 هن خاموشيءَ جو طلسم ٽوڙي وڌو. پڇيائين، ”ڇا،
 توهين جنگ ۾ تمام گهڻو عرصو فوج ۾ هئا؟“

”ننهنجو خيال درست آهي، دوست!“

”پهلا اڳين مورچن تي هئا يا پويان سامان جي
 رسد تي؟“

”اڳين مورچن تي....“

هڪ ڀيرو وري ماحول تي مات جو غلبو ٿي ويو.

ڊگهي قد واري ماڻهوءَ پنهنجا هٿ گودڻ تي کهي رکيا ۽ سندس ڪنهن اڳيان جهڪي آيا. سندس اکين ڏانهن نهارڻ تي محسوس ڪيم ڇڻ اهي بي نور هيون. هن جي اکين جي ڇمڪ ڇمڪ ختم ٿي چڪي هئي ۽ سندس اکين جي وساتل ڏهاڙين ۾ غم ۽ اداڪي جا ڪڪر پئي نظر آيا. ڪجهه دير نائين هو ٻولار ۾ ڪا شيءِ ڳولائيندو رهيو ۽ پوءِ وري پنهنجي پٽ کي درياد جي ڪپ ڀرسان راند ڪندي ڏسندو رهيو. آءٌ سندس ڪيفيت سمجهي رهيو هوس. جنگ جي تباهه ڪارڻن کان ڪير واقف نه هوندو؟ آءٌ ته پاڻ به جنگ جو هڪ حصو ٿي رهڻ چڪو هوس. وطن جي پاڪ مٽيءَ کي دشمن جي ٽپاڪ قدمن کان پاڪ ڪرڻ لاءِ روس جو بچو بچو جنگ جي ميدان ۾ ٽپي پيو هو. اڄ وطن جي سرزمين دشمن جي وجود کان پاڪ ٿي چڪي هئي، پر جنگ ۾ ڏنل قربانيون ڪنهن کان وسروون هونديون؟ ڪنهن جي هٿي، معصوم، پياري رفيق حيات وڇڙي هئي، ته ڪنهن جو وري گهر ڌڻي گولهن جو بئڪ ٿي ويو هو، ڪنهن ٻيڙيءَ ماءُ جو جوان پٽ بيم جو شڪار ٿي ويو هو، ته ڪنهن جا وري ننڍڙا ننڍڙا لخت جگر کانئس جدا ٿي ويا هئا. وطن جي آبرو بچائڻ جي مقابلي برابر اهي قربانيون ڪجهه نه هيون، پر انسان کي پنهنجن پيارن جي باد ته ضرور هٽائيندي آهي! هي مضبوط هٿ ڀريو انسان به هينئر جنگ جي

ذڪر تي پنهنجن عزتون جي باد ۾ گرم ٿي ويو هو. آءٌ خاموش ويٺو ڏانهن ٺهاري ٻڌو رهيس ته جڏهن دل جو بار هٽڪو ٿي ويس، جڏهن ٽوڪن کي ٻي وڃڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو، تڏهن پاڻهي ڪالهه ٿڌ لڳندو. ڪجهه ساعتن کان پوءِ هن پنهنجي ڪالهه چوري ۽ آءٌ ڏاڍي ڌيان سان سندس داستان ٻڌڻ لڳس.

”منهنجي شروعاتي زندگي بلڪل اهڙي هئي جهڙي ڪنهن عام ماڻهوءَ جي ٿيندي آهي، يعني سهڻي، جابلو، زندگيءَ جي گهرجن کي پوري ڪرڻ لاءِ ڪمائي ڪرڻ وغيره. امير ماڻهو ته ڪونه هوس، پر رڳو اهڙي ٻنهي زندگي ۾، جنهن جو مقصد رڳو پست ڀرڻ هو، منهنجي لاءِ آزار هئي. مون چاهيو ٿي ته آءٌ پنهنجي حياتي ڪنهن چڱيءَ ڪالهه لاءِ وقف ڪريان، پر غريب ماڻهوءَ لاءِ شايد چڱي ڪالهه پست جي بامعوض ٿي آهي، سو آءٌ به پنهنجي ڪنهن وڏي مقصد جي خرابن کي دفن ڪري پست جو جهنم ڀرڻ لاءِ هٿ پير ڏيڻو رهيس. آءٌ ۱۹۰۰ع ۾ ڄائو هوس ۽ ”ڦرونيوز“ هوبي جو باندو آهيان. جڏهن ملڪ ۾ گهرو ويڙهه جا شعلو پوکڻ لڳا هئا تڏهن آءٌ سرخ فوج جي حمايت ۾ وڙهيو به هوس ۽ تن ڏينهن مون کي اهو احساس ٿيو ته آءٌ زندگي جنهن ڪالهه لاءِ وقف ڪرڻ ٿو چاهيان، اها وطن جي حفاظت آهي ۽ ۱۹۲۲ع ۾ آءٌ ڪمپيا ويو هوس، جتي جانورن وانگر

ڏينهن رات ڪم ڪم، پر جڏهن انسان موٽيس ته
 پٺيان ماءُ پيءُ ۽ ڀينر - پڻ فوت ٿي چڪا هئا. دنيا
 هاڻ منهنجي لاءِ بي معنيٰ ٿي پئجي هئي ۽ آءٌ هن
 هيٺي جهان ۾ صفا اڪيلو رهجي ويو هوس. نه ڪو
 همدرد هو، نه غمخوار .... نه ڪو دوست هو، ۽ نه ئي
 ڪو ساٿي! مت مائٽ به ڪو ڪونه هو، حياتي به جا
 ڏينهن پورا ڪرڻ خاطر پهرين درزڪو ڪم ڪندو رهيس
 ۽ پوءِ وري هڪ ڪارخاني ۾ فٽر جو ڪم - سڪي، اني
 نوڪري ڪرڻ لڳس. انهن ئي ڏينهن ۾ ڪنهن ساٿي
 جي نانگهه، محسوس ڪيم ۽ مون شادي به ڪري
 ورتي. منهنجي زال به مون وانگر هن دنيا ۾ صفا اڪيلي
 هئي ۽ سندس سنڀال هڪ يتيم خاني ۾ ئي هئي. مون
 يتيم عورت جو انتخاب انهيءَ ڪري ڪيو هو، جو
 سمجهيم ٿي ته هوءَ به ڏکويل هوندي ۽ کيس اڪيلائي
 جي ڏک جو احساس چڱيءَ ۾ هوندو، جنهن ڪري
 هوءَ منهنجي دل جو ۽ آءٌ هن جي دل جو خيال رکندس،
 ۽ اسان جي زندگي - هٿي نموني گذري ويندي. مٿان
 وري منهنجو به ڪو مت مائٽ ڪونه هو، ۽ هو به
 ته يتيم هئي. سو اسان ٻنهنجي - سڄي محبت هڪٻئي
 لاءِ ئي وقف ڪري ڇڏينداسون ۽ اهڙيءَ ريت خوش
 پيا گذارينداسون. آءٌ - سچ پچ پاڪن وارو هوس، جو
 مون کي اهڙي عورت نصيب ٿي هئي. هوءَ بااخلاق،
 بهڪندڙ، ڪلٽي ۽ هر حال ۾ خوش رهڻ وارين عورتن

مان هڪ هئي. هو هر وقت مون کي خوش ڪرڻ جي ڪوشش ٻڌي ڪندي هئي ۽ آءُ به کيس ڪڏهن ڪو ڏک نه رسائيندو هوس. هو سونهن ۽ سويها ۾ نه اڳري ڪانه هئي، پر سندس اخلاق ۽ محبت جي ڪري مون کيس دنيا جي سڀ کان سهڻي عورت ئي سمجههيو. ”زندگي ۽ جي گاڏي اهڙي ريت ٻڌي هلي. جڏهن مهمني جي شروعات ۾ پگهار ملندو هو ته آءُ ٻارن جي ڪچهري ۾ شراب به پيئندو هوس، پوءِ رات جو دير سان لڏندو لهندو گهر پهچندو هوس. ٻيا دوست ته ٿورو شراب پيئڻ سان آبهڻجي ويندا هئا ۽ ماڻهڻي مان نڪري ويندا هئا، پر آءُ طاقت ۾ سڀني کان عرس هوس. سو جهڙو نهڙو نشو مون کي ڪجهه نه ڪندو هو ۽ آءُ سمون سبتو گهر پهچي ويندو هوس. ڪڏهن ڪڏهن ائين به ٿيندو هو، جو گهڻي نشي جي ڪري هلي نه سگهندو هوس، ۽ رڳو ايترو هوش هوندو هوم جو جانورن وانگر هٿن ۽ پيرن جي مدد سان هلندو اچي گهر رهندو هوس، پر انهيءَ جي باوجود منهنجي زال ڪڏهن مون سان جهيڙو فساد نه ڪندي هئي، نه ڪو مون کي آڱرو اکر چوندي هئي، نه پنهنجن ڀاڱن کي ٻارنا ڏهندي هئي، اٿلو منهنجي اها حالت ڏسي هو ڪلي پوندي هئي ۽ ڪلندي به ڏاڍي خيال سان هئي، نه متان آءُ سندس ڪلن تي به ڪاوڙجي نه پوان! هو پوءِ مون کي سهارو ڏيئي ڪٽ تائين پهچائيندي،

منهنجا پوت لاهيندي ۽ پنهنجي ندرم ۽ مٺي آواز ۾
 هدايت ڪندي هئي ته 'تون پٽ جي ڀر ۾ سمجهان،
 متان رات جو پٽ تي نه ڪري پوڙو....' هو جهڙن
 آڻ هنڌ تي سمجهي لاءِ لڏندو هوس ته سڄي دنيا منهنجي
 اکين اڳيان ڦرڻ لڳندي هئي، پر ان عالم ۾ به آڻ
 پنهنجي زال جي آڱرين جي ڀماري ڇهان کي محسوس
 ڪري سگهندو هوس ۽ هو خبر نه آهي ته ڪيتري
 دهر تائين منهنجي مٿي جي مالش ڪندي رهندي هئي
 ۽ دلفريب ڳالهون پيئي ڪندي هئي. صبح جو هو
 مون کي ڪم تي وڃڻ کان به ڪلاڪ اڳ اٿاري
 ڇڏندي هئي، ۽ جيئن ته کيس خبر هئي ته آڻ جنهن
 رات شراب پيئندو هوس، تنهن جي مٿي ڏنهن صبح
 جو ناشتو نه ڪندو هوس، سو هو مون کي ڪم تي
 وڃڻ کان اڳ ڪجهه بسڪوٽ يا پنير جو وڏو ٽڪرو،
 ووڊڪا جي گلاس سان گڏ ڏيندي هئي، جن سان شراب
 جو ڄمار به لهي ويندو هو ۽ طبيعت ۾ چڱسٽي به اچي
 ويندي هئي. جڏهن آڻ ڪم تي روانو ٿيڻ وارو هوندو
 هوس ته هو مون کي دروازي تائين ڇڏڻ ايندي هئي
 ۽ اتي منهنجي چاهه ۾ ٻانهون وجهي ڇوڏندي هئي،
 'منهنجي سر جا سائين، اڳتي شراب نه پيئندا ڪڇو!'
 آها سندس آواز جو مٿاڇ ۽ چوڻ جو دلفريب انداز
 مون کي شرمندو ڪري وجهندو هو ۽ آڻ ڏوهارين وانگر
 کڻي ڪنڌ جهڪائيندو هوس. منهنجي ائين ڪرڻ تي

هوڪ ڪڙيون کڻي، ٻين تي بهي مون کي ٻيڙ ڪرڻ جي ڪوشش ڪندي هئي، پر جيئن ته قدر مون کان چوٽڙي هئي، سو کيس ان ۾ منهنجي مدد جي ضرورت پوندي هئي! آءٌ سندس چاهه ۾ هٿ وجهي، ڪنهن زمين تان مٿي کڻي وٺندو هوس. پوءِ سندس ٻيڙ وصول ڪرڻ لاءِ آءٌ پنهنجا سخت ڇپ، سندس من موهندڙ ڳڻن تي کڻي رکندو هوس ۽ کيس پاڪر ۾ پري هڻي ۾ لڪائي ڇڏيندو هوس. سندس آنهريءَ سڄيءَ محبت ۽ ٻيڙ ۽ سندس معصوم ڀروسو نيٺ هڪ ڏينهن مون کان آغا بدعادت ڇڏائي ورتي. ۽ اها خبر ٻڌي، هوڪ ڪيترو نه خوش ٿي هئي، جن کيس ڦارون جو خزانو هٿ اچي ويو هو! پر دوست، جي هوڪ مون کي شراب جي نشي ۾ ڏسي روز جهڳڙو ڪري هاءِ، شايد نيٺ ڪڪ ٿي آءٌ کيس گهر مان ڪڍي ڇڏيان ها، ۽ دنيا ۾ جنهن به هنڌ زالور بي وقوف ٿيندئون آهن، اتي ائين ئي ٿيندو آهي.“

منهنجو اڄمجي دوست سامي پٽل لاءِ ماڻ ٿيو ته سوچيم ته واقعي خبرش نصيب ماڻهو آهي، جنهن کي اهڙي سايئي زال نصيب ٿي، جي ڪا غلط قسم جي عورت مائيس هاءِ ويچاري جي زندگي زهر ٿي پوي هاءِ هاڻ هن وري ڪالهائين شروع ڪيو هو... ”ڪجهه وقت کان پوءِ اسان جي لائني ٻيڙ جي نشانيءَ طور قدرت اسان کي اولاد جي نعمت سان به نوازيو. پهرين

پٽ ڄائو ۽ انهيءَ کان پوءِ به ڌنڌو. هاڻ اسان جي گهر جي آبادي پنج ٿي ويئي هئي، سو آڻ سمورو بگهار آڻي پنهنجي زال جي هٿن ۾ ڏيندو هوس ۽ شراب کي هٿ به نه لڳائيندو هوس. هاڻ سڪڙمن ڪنهن موڪل واري ڏينهن يا ڪنهن خوشيءَ جي موقعي تي بيٺر جا هڪ ٻه گلاس پيئندو هوس، پوءِ بـصـ!

”۱۹۲۹ع ۾ مون ڊرائيور ٿيڻ جو خيال ڪيو، جو آڻ لاکيٽي هڪ قسم جي زندگي گذاري ڪن سگهندو آهيان. ڊرائيورِي سڪڻ کان پوءِ آڻ هڪ ٽرڪ تي ڊرائيور ٿي ويس ۽ پنهنجي انهيءَ زندگيءَ ۾ مون کي ڏاڍو لطف اچڻ لڳو، جو مال ڍرڻ لاءِ مختلف شهرن ۽ ڳوٺن ڏانهن وڃڻو ٿي پيو، جنهنڪري منهنجو اهو احساس ختم ٿي ويو ته ڪو زندگي تلاءُ ۾ بيٺل پاڻيءَ جيان آهي، جنهن ۾ ڪا هلچل نه هوندي آهي. هاڻي ته چڻ زندگي هڪ تيز وهڪري واري درياهه وانگر ٿي پئي هئي. اڄ هيتي، سڀڻي هيتي، ته پٽ پڙهي وري ڪنهن پٽي پاسي. آڻ ساندھ ڏھ ورهه ڊرائيورِي ڪندو رهيس، جهڙوڪ آھو هڪ ڊگهو عرصو آهي، پر آڻ ڀانئان ٿو چڻ وقت کي ڀڪ هئا، جو اڏامي ويو. آھو عرصو منهنجي لاءِ هڪ دلفريب خواب جي حيثيت رکي ٿو.“

”انهيءَ مدت ۾ مون ڏينهن رات هڪ ڪري ڪم ڪيو. چڱي چوڪي رقم ڪمائي وٺندو هوس، جنهن

مان اسان جو گذر ٻين جي پيٽ ۾ ڇڏو ۽ پيو ٽهندو هو. ٽيئي ٻارڙا ڏاڍا خوش هئا ۽ جيئن ته سندن ضرورت جي هر شيءِ کين ملي رهي هئي، يعني پيار، ڪپڙا، کڏو وغيره، هو هر فڪر کان آجيا ٿي، اسڪول ۾ تعليم حاصل ڪري رهيا هئا. وڏو ڇوڪرو ”نتولي“ حسابن ۾ ايترو ته هوشيار ثابت ٿيو، جو هڪ ڀيرو هندس فالو ماسڪو جي اخبارن ۾ ڇپيو. آءٌ سندس قابليت ۽ هوشياريءَ جو ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيڻ لڳو ۽ فخر محسوس ڪندو هوس.

”انهن ڏهن سالن ۾ اسان ايتري بچت به ڪري ورتي، جو جنگ کان اڳ ٻن ڪمرن ۽ ورائنڊي وارو گهر ٺاهي ورتو. منهنجي زال ”اڀرنا“ ۾ ڪردون به ورتيون. جنهنڪري اسان کي خالص کير به ملڻ لڳو. هاڻ اسان کي ڪنهن شيءِ جي گهرج نه هئي. پلا رهڻ لاءِ گهر، پهرڻ لاءِ لباس ۽ کائڻ لاءِ ان موجود هجي، ته ٻيو ڇا گهرجي. زندگي ڏاڍي آرام ۽ سڪ سان بسر ٿي رهي هئي. پر اسان گهر جنهن هنڌ ٺهرايو هو، اهو هنڌ سٺو نه هو، دراصل اسان جو گهر هوائي جهازن ٺاهڻ واري ڪارخاني کي ويجهو هو ۽ اها ڳالهه، منهنجي دنيا جي نهاي ۾ جو سبب ثابت ٿي! ڪاش، اسين گهر ڪنهن ٻئي هنڌ ٺهرايون ها ته اڄ آءٌ دربدر نه هجان ها. منهنجي چيلهه عيئن وقت کان ٻڏي ڪانه ٿئي ها!

”جنگ شروع ٿي ته مون کي به گهرائي ورتئون
 ۽ حڪم ڏنائون ته ”گهر وارن کان موڪلائي ٻئي
 ڏينهن اسٽيشن تي پهچ!“ اها خبر ٻڌي اسان جي
 ننڍڙي ڪٽنب ۾ چڻ ڪهرام مچي ويو اڀرنا، انٽولي
 ۽ منهنجهون ٻئي ڏينهن نيمسنگا ۽ اولسڪا ڏاڍو
 رنيون. انٽولي جيتوڻيڪ سترهن ورهين جو هو ۽ منهنجي
 وڃڻ کان پوءِ گهر جي سار سنڀال جو فرض مٿس ئي
 لاڳو ٿيو، پر هو ٻارن وانگر سڌڪا ڀريندو ۽ روئندو
 رهيو. اڀرنا جي به حالت ڏاڍي غير ٿي ويئي هئي.
 هوءَ سڄي رات منهنجي سيني ۾ منهن لڪائي روئيندي
 رهي. آڱ ڪيس دلاسا ڏيندو رهيس ۽ پيار وڃان سندس
 اداس چهرو چمڪندو رهيس، پر هن کي آٿت نه آيو.
 ٻئي ڏينهن صبح جو جڏهن اسان جو ننڍڙو ڪٽنب
 اسٽيشن تي پهتو ته اڀرنا جي حالت اهڙي ٿي ويئي
 هئي، جو آڱ ڏانهس نھاري به نٿي سگهيس. سڄي رات
 جاڳڻ ۽ روئڻ جي ڪري سندس اکيون ڳاڙهيون ٿي
 ويون هيون ۽ سڄيل هيون، سندس چپ به سڄيل ٿي
 لڳا ۽ سندس جسم ڪنهي رهيو هو، سندس اکون مان
 جيتوڻيڪ لڙڪ ڪونڌ ٿي ويا. پر انهن خالي خالي
 اکين ۾ خبر نه آهي ته ڪيترا مستقبل جا غم ۽ ڏک
 هنن کان ئي نظر اچي رهيا هئا. هوءَ بنا ڪجهه ڳالهائڻ
 جي ٻولار ۾ نھاري رهي هئي. سندس اهڙي حالت ڏسي
 منهنجي هٿ ۽ جذبو ٻي لڏڻ لڳا هئا. آخر ته سترهن

ورهن جو سات هو، اسان ٻنهي زندگيءَ جا ڏکيا ڏينهن
گڏ گذاريا هئا، تڪليفون گڏ سٺيون هيون، هڪ ٻئي
جا ڏک ورهائي وندي سٺا هٿسڙا، زندگيءَ جون ننڍيون
ننڍيون خوشيون گڏ ڏٺيون هيون سڀني، اڄ جنگ جي
ڪري اسان کي ڌار هٿي ٿيڻو پيو، هڪ ڪا خبر نه هئي
ته وري ملاقات ٿيندي يا نه. اڀرنا جو غم بجا هو،
هر ڪيس ڪپندو هو ته هو مون کي مرڪندي الوداع
ڪري ها، مون کي بهادريءَ سان وطن جي حفاظت
ڪرڻ لاءِ چوي ها، منهنجي ڪاميابيءَ جي دعا ڪري
ها، هر هن کي اهڙي ڪا ڳالهه ڪانه ٿي سمجهي! هڪ
هاڻ ته مٿس ٻارن جي ڀڙيءَ جي جاءِ ڀرڻ جو به فرض
اچي پيو هو! پر هوءُ عين اُن گهڙيءَ هٿ کان ڪم
نه وٺي، ٻارن کي دل ٽڪستو ڪري رهي هئي! مون
پڪي دل ڪري ڪيس مخاطب ڪيو: ۽ چيو، ’مٿڙي
اڀرنا، پنهنجو پاڻ کي سنڀال، موڪلائڻ کان اڳ مون
سان به چار لفظ ڳالهائي وٺ!‘ پر جواب ۾ هن سڌڪا
ڀريندي چيو، ’اڀرندي پمارا، هاڻ پاڻ وري ڪڏهن به
ملي نه سگهنداسين!‘

”جنگ جو تصور موت برابر آهي منهنجا درست!
اڀرنا پڻ جنگ جو اهوئي مطالب ٿي سمجهيو ته جنگ
۾ شريڪ ٿيندڙ هر ماڻهو اجل جو بک ٿيو ٿو وڃي.
سڀني حالت ڏسي مون کي مٿس ڪهل ٿي آئي. هوءُ
زندگيءَ ۾ بهرڻون ڀيرو ڀيڙوڻي جهڙيون ڳالهائون

ڪري رهي هئي. پر کيس شايد خبر نه هئي اها جدائي منهنجي لاءِ به ذاتي تڪليف جو باعث هئي ۽ مون کي به پنهنجن ٻارن ٻارن ۽ محبت ڪندڙ زال کان جدا ٿيندي ڏاڍو ڏک ٿي رهيو هو. پر مون کي لڙڪن جي نه، همت افزائيءَ جي ضرورت هئي. اڀرنا جي لاڳيتن سڏڪن تي مون کي ڪاوڙ اچي ويئي ۽ کڻي کيس ٺلهو ڏيئي پاڻ کان ڌار ڪيم. جيتوڻيڪ مون صرف کيس پاڻ کان پري ٿي ڪرڻ چاهيو، پر طاقتور هجڻ ڪري زور ڪجهه وڌيڪ لڳي ويو ۽ اڀرنا ٿي وڪون پري زمين تي ڪري پئي. پر ڪرڻ شرط هو اٿي، ۽ مون ڏانهن وڌي آئي. مون رڙ ڪري کيس چيو، 'ڇا، تون مون کي ميدان جنگ تي مرڻ کان اک مارڻ ٿي گهرين؟'

منهنجي ڪاوڙ ڏسي هو ۽ مون کان هڪ وڪ پري بيٺي رهي ۽ سندس اکين ۾ لڙڪن جو سمنڊ اٿلي پيو! هن جي اکين ۾ التجا ڏسي، مون اڳتي وڌي، کڻي کيس پاڪر ۾ ڀريو ۽ زور سان سيني سان لاسم. پوءِ چرين وانگر سندس ڇنڀن، ڳڻن ۽ اکين کي چمڪ لڳس....

ايتري گشتگو کان پوءِ اوچتو منهنجو اجنبِي دوست هڪ دفعو وري خاموش ٿي ويو. ساڻ، کڻڻ دوران سندس ٿڌي مان عجيب قسم جا آواز اچي رهيا هئا. اندر ۾ آند مانڌ جي ڪري سندس چهرو ڳاڙهو ٿي ويو هو ۽

ماضيء جون آهي پيار پرهون ساعتون سندس چهري جي رنگ مان نظر اچي رهيون هيون مون سندس اکين ۾ نهارن، پر اتي لڙڪ ڪونه هئا. هو عجيب اداسيءَ جي عالم ۾ سر جهڪايو ويٺو هو، سندس هٿ جيڪي سترن تي هئا هئا سي ڏکي رهيا هئا ۽ سندس پٺ ۾ کاڌي به ڪنهي رهيا هئا. شايد هو ماضيءَ جي ڍان ۾ گم ٿي ويو هئا مون کيس آنت ڏيڻ خاطر چيو، ”ماضيءَ جي وساريل ڳالهين کي ڀاءُ ڪري پریشان ٿيڻ مان ڪهڙو فائدو، منهنجا دوست؟“ پر هن شايد منهنجي ڳالهه ٻڌي ٿي ڪانه. پنهنجو پاڻ سان، ۽ پنهنجي اندر جي آند مانڊ سان جنگ ڪرڻ کان پوءِ هو ڳالهائڻ جهڙو ٿيو ۽ چيائين، ”اڄ مرڻ گهڙيءَ ڏئين پنهنجو پاڻ کي معاف نه ڪري سگهندس، جو مون پنهنجي معصوم، بي گناه زال کي آن آخري ملاقات ۾ ڏڪو ڏنر هو.“

هو هڪ ڀيرو وري خاموش ٿي ويو ۽ ڪافي دير تائين ماٺ ڪيو ويٺو رهيو. هن سگريٽ ٽاڪ جي ڪوشش ڪئي، پر ڪاغذ جو ڏڪرو صحيح نموني وڌڻ ۾ ڪامياب نه ٿي سگهيو ۽ تماڪ سندس گردن تي وڪري ويو. نيٺ هو هڪ سگريٽ ٽاڪ ۾ ڪامياب ٿي ويو، جنهن کي ڏکائي، هڪ ڊگهو ڪش لڳايائين، ۽ گهٽڪڙ جو سلسلو وري شروع ڪيائين.

”مون جڏهن اهرينا کي ڳرائي پائي ورتي، تڏهن

واري واري سان ٻنهي ٻارن کي سيني سان لڳائي
 کڻڻ موڪلايم ۽ انٽوليءَ کي ٻاڏت ۽ بهادر ٿيڻ جي
 هدايت ڪيم. هاڻي گادي ٻاڏت فارم نان آهستي آهستي
 هلي رهي هئي، سو آءٌ ٻوڙي وڃي گاڏيءَ ۾ چڙهيس
 ۽ دريءَ مان پنهنجي جگر جي ٽڪرن کي ڏسڻ لڳس.
 هو ٿيندو پنهنجي ماءُ جي اڳيان، هٿ هٿ ۾ وجهي
 بيٺا هئا ۽ هٿ لوڙي مون کي الوداع ڪري رهيا هئا.
 هو مرڪن جي ٻن ڪوشش ڪري رهيا هئا. اهرينا ٻئي
 هٿ ڇڏي ٽي هٿو ٻيئي هئي، سندس چپ ۽ چهرو
 اهڙا ئي ويا هئا ڄڻ سفيد ڪپڙو، جنهن ۾ رت جو
 نانو به نه هو. هو ڇهن ئي ڇهن ۾ ڪجهه پٽڪي
 رهي هئي. سندس اکيون مون ڏانهن هيون، ۽ جسم
 اهڙي نموني جهڪيل هو، ڄڻ تيز طوفاني هوا ۾ سٺو
 پيهڻ جي ڪوشش ڪري رهي هجي! آءٌ سڄي حداني
 اهرينا کي انهيءَ انداز ۾ ڏسندو رهندس — هٿ ڇڏي
 ٽي ٻڌل، سٺيد چپ، اڏاس، لڙڪن ڀريل اکيون!
 خواب ۾ به آءٌ ڪيس ائين ڏسندو آهيان ۽ منهنجي تصور
 ۾ به سندس تصوير جو اهو روپ نظر ايندو آهي.... پر
 مون ڪيس ڏکو ڇو ڏنو هو؟ آه! پنهنجي اها حرڪت
 اڄ به مون کي باد ايندي آهي ته ڄڻ وڃي
 ويندي اٿم....

”هو ڪنهن صوبي ۾ مون کي پنهنجي پونٽ ڏانهن
 اسٽيو وٺو، جتي منهنجي حوالي هڪ لوڊنگ ڪمپي

ويئي ۽ مون کي اڳين مورچن تي موڪلي ڇڏيائون. جنگ ۾ ڇا رهيو واپردو، تنهن جو تفصيل آءٌ نوهان کي ڪونه ٻڌائيندس، جو اوهين پاڻ ئي جنگ جي ميدان ۾ رهي، سڀڪجهه ڏسي چڪا آهيو. جنگ جي ميدان تي نوهان کي گهر وارن طرفان تمام گهڻا خط ملندا آهن، پر توهين انهن جو جواب نه ڏيئي سگهندا آهيو. ڀلا جنگ جي ميدان تي، بم جي ڌماڪن ۽ زخمين جي رڙين وچان ڪنهن کي ٿي فرمت ملي، جو ويهي خطن جا جواب ڏين! ها، جي ٿورو ڪو وقت مليو ٿو وڃي ته خير سڪ جا به اکر لکي گهر وارن کي خير ڏيئي ڇڏي آهي. آءٌ به گهر وارن جي سڃڻي خطن جو ته جواب ڪونه ڏيئي سگهندو هوس، پر ڪڏهن ڪڏهن ايترو ضرور لکي ڇڏيندو هوس ته آءٌ بلڪل خير بهت سان آهيان ۽ جنگ ۾ ڀڄي پري پري حصو وٺي رهيو آهيان. جيتروئيڪ هن وقت اسين پوئتي هٽي رهيا آهيون، ته به، جلد اسين پنهنجي سموري طاقت گڏ ڪري جرمن فوجن تي اهڙو ته زوردار حملا ڪنداسون، جو کين چٽيءَ جو کير باد اچي ويندو؟ پيو ڀلا لکجي به ڇا؟ ڪو ماڻهو ڪٿي ادب به هجي ته به ڇا، هو گولين جي وسڪاري وچان ڪو شاندار خط لکي سگهندو؟ آءٌ وري اهڙن سپاهين مان به نه هوس، جيڪي پنهنجي زال ۽ ٻارن کي روز پيا خط لکندا هئا ۽ ميدان جنگ جو نقشو ڇڏي اهو اطلاع به پيا

کين ڏيندا هئا ته ڪنهن به وقت اچين پورا ٿي سگهون ٿا! اهي ڀوڪ دراصل اهو لکي گهر وارن جون همدرديون حاصل ڪرڻ چاهيندا هئا، پر انهيءَ حقيقت کي سمجهڻ جي ڪوشش نه ٿي ڪيائون ته سندن مرڻ جو ٻڌي، يا اهڙي ڪنهن امڪان جو ٻڌي سندن ٻارن کي ڪيڏو نه ذهني دڪ رسي رهيو هوا ڇا رڳو جنگ جي ميدان ۾ وڙهندڙ سپاهي ٽڪليف ۾ هوندا آهن؟ منهنجي خيال ۾ ته پويان رهجي ويل وڌيڪ مصيبت ۾ هوندا آهن، جو کين پنهنجو ملڪ به هلاڻو هوندو آهي. ٻاهرين دنيا کي به اهو ڏيکارڻو هوندو آهي ته اسان جي قوم همت واري ۽ ارادي جي پڪي آهي ۽ جنگ اسان جي طاقت ۽ اسان جي ارادي کي ڇهيو نه رسائي سگهندي. سو، جي اسين اهڙن ماڻهن کي خط لکي، اڃان خفقانن ۾ مبتلا ڪري ڇڏينداسون ته ڀلا ملڪ ڪيئن هلندو؟ ڇاهيءَ کي هر حال ۾ خوش رهڻ کپي، کيس انهيءَ ڳالهه تي فخر ڪرڻ گهرجي ته سندس زندگي ملڪ ۽ قوم جي حفاظت لاءِ ڪم اچي رهي آهي. ڀلا گهر وارن کي پريشان ڪرڻ مان ڇا حاصل. باقي جهڪڻ ڪو سپاهي موت کان ٻڃي ٿو، ميدان جنگ ۾ خوش نٿو رهي سگهي، نه کيس زنانو لباس ڏيکي، ڇوڙيون پائي گهر ۾ ويهي رهڻ گهرجي ۽ پڪريون ڏهڻ يا ٻارن کي پرچائڻ جو ڪم شروع ڪرڻ گهرجي. اهڙن ماڻهن جي ميدان جنگ ۾ ڪا

ضرورت ڪانه هوندي آهي.

”آءٌ پهريون سال دوران ٻن- ٽي ڀيرا زخمي ٿيس، پر زخم معمولي هئا. پهرين ڀيرو ٻانهن ۾ گول لڳي هئي ۽ ٻيو ڀيرو سر جو ٽڪرو اڏامي اچي ٽنگ ۾ لڳو هو. جرن فوجين منهنجي ٽرڪ کي چئني پاسن کان گهري ورتو هو، پر منهنجا پاڳ زور هئا، آءٌ سندن گهري سان ان پيري پڇي ويڻ ۾ ڪاٺياب ٿي ويو هو.“

”مئي ۱۹۴۲ع ۾ ’نوروفينڪي‘ جي محاذ تي آءٌ جهاجي پيس. اهو وقت ڏاڍو خراب هو. حالتون اسان جي وس ۾ نه رهيون هيون. جرن سپاهي ميدان تي حاوي هئا. هو پوري قوت سان حملو ڪري رهيا هئا ۽ اسان جي توپخاني جو بارود ختم ٿي رهيو هو. حالتون اڻڀروڻ هيون جو اسان کي انهيءَ هنڌ تان پوئتي هٽڻ جي ڪوشش پئي ڪرڻي پئي جو جرن سپاهي ڏيکيندا اسان ڏانهن وڌي رهيا هئا. اسين ٽن طرفن کان گهري ۾ هئاسين ۽ ڪاٺي، ڪاٺي ۽ سامهين رخ کان اسان تي توپن، مشين گنن ۽ ٽينڪن وڃائي ڪرڻي لڳي. اسان سخت هئي، جو اسان جو ڪو سپاهي جيترو نه رهي سگهي ها! اها صورتحال اسان سڀني جي ذهن ۾ بلڪل واضح هئي ۽ اسين ڪابه قرباني ڏيڻ لاءِ بلڪل تيار هئاسين.“

”انهري اسڪوڪرف! ڇا تون وڃڻ لاءِ تيار

آهيو؟“ اسان جي ڪمپني ڪمانڊر مون کان سوال پڇيو. هُن کي اهو سوال نه پڇڻ ڪپندو هو! ڇا، آءٌ اهڙو بي غيرت ۽ بزدل هوس، جو پنهنجن هموطن سپاهين کي ائين مرنڊو ڏسان ۽ وقت پوڻ تي پنهنجي جان جي فڪر ڪريان!

”مون جوش وڇان کيس جواب ڏنو.... آءٌ اڳتي ويندس!“

”هن چيو ته ’شاباس، هٿ ڪر ۽ جلدي وڃ!“

”مون پنهنجي ٽرڪ چالو ڪئي. زندگي ۾ اڳ ڪڏهن مون اهڙي رفتار سان ٽرڪ نه هلائي هئي! صورتحال اهڙي هئي، جو مون کي نهايت تيز رفتاريءَ ۽ انتهائي خبرداريءَ سان گاڏي هلائي هئي، جو منجهس ڪي پٽاڙا يا گوگڙو نه ٻر ٻر ۽ گولا بارود لڏل هو. ۽ اهو مون کي پنهنجن ساٿين تائين به پهچائڻو هو. سندن زندگيءَ ۽ موت جو گهڻو دارومدار منهنجي پڇڻ يا نه پڇڻ تي هو، روڊ جي ٻنهي ڪنارن تي دشمن جا گولا ڪري رهيا هئا ۽ آءٌ هر خطاري کان بي نیاز ئي اڳتي وڌي رهيو هوس. چار ميل روڊ تي هلڻ کان پوءِ مون کي رستو ڇڏي ماڻهيءَ طرف مڙڻو هو، جو انهيءَ طرف اسان جو توبخانو هو. آءٌ ڪاميابيءَ سان منزل کي پهچڻو اچي پهتس، ته اهو ڏسي وائڙو ٿي ويس ته اسان جا سپاهي پنهنجا مورچا ڇڏي پوئتي اچي رهيا هئا ۽ چئني طرفن کان مٿن بم ۽ گولن جو

وڪارو ٿي رهيو هو. اها صورت حال منهنجي لاءِ پريشانِيءَ جو سبب ٿي پئي. ڀلا، هاڻي آءٌ ڇا ٿي ڪري سگهيس؟ واپسيءَ جي رستي تي به سلامتي نه هئي ۽ اڳيان وڌڻ به ناممڪن هو. اڃا آءٌ انهيءَ ٻڌڻيءَ جو تڪڙو ڪا شيءَ منهنجي مٿي ۾ اچي لڳي ۽ آءٌ بهوش ٿي ويس. بهوشيءَ جو عرصو ڪيترو هو، آءٌ جيئرو ڪنهن بچي ويس، تنهن جي مون کي ڪا خبر نه آهي. پر جڏهن منهنجون اکيون کليون، ۽ ڪجهه هوش آيو، ته منهنجو مٿو سور کان ڦاٽي رهيو هو. جسم تمام گهڻو گرم هو ۽ هر عضوو ڪر ٿو ٿي! منهنجي کاٻي ۽ ڀائرن کي چڻ ڪير وڌي، لوڻ مرچ پُرڪي رهيو هو. اٺن جي ڪوشش ڪيم، پر ناڪام ٿيس. نيٺ ڪافي دير کان پوءِ ۽ وري وري ڪوشش ڪرڻ کان پوءِ اٿي بيٺس، پر پوءِ به مون کي اها خبر نه پئجي سگهي هئي ته آءٌ ڪٿي هوس ۽ منهنجي بهوشيءَ واري وقت ۾ ڇا ڇا ٿي چڪو هو. بهان ۾ مون کي ڏاڍي تڪليف ٿي رهي هئي، پر وري زمين تي ليٽڻ جي خيال کان ٿي ڪٺيو ٿي ويس، جو مون کي پڪ هئي ته ليٽڻ کانپوءِ وري ڪڏهن به اٿي نه سگهندس. بهرحال آءٌ انهيءَ هنڌ تي بيٺو رهيس ۽ پنهنجي همت کي جاڳائي سور کي پيئڻ جي ڪوشش ڪندو رهيس، جڏهن حالت ڪجهه ٺيڪ ٿي، تڏهن پنهنجي چوڌاري ٺهاريو: حالتون وڌيڪ خراب نظر آيو. مون واري ٿرڪ تمام

ٿي چڪي هئي ۽ بارود جا ڪوڪا روڊ تي وڪريا پيا
 هئا، ۽ لوائئيءَ جو مهاڏا اڳتي سُرِي چڪو هو ۽ آءُ
 پوئتي رهجي ويو هوس ۽ ائين آءُ هاڻي دشمن جي
 دلائقي ۾ اچي ويو هوس! توهان کي اهو پڻ ٻڌايان
 ته پاڻ کي دشمن جي علائقي ۾ موجود ڏسي منهنجون
 واديون بتال ٿي ويون. موت انسان کي هڪ دفعو اچڻو
 آهي، اهو ابتداء هڪ ئي دفعي برداشت ڪري سگهجي
 ٿو، پر نازي جرمنيءَ وارا جنگي قيدين سان جهڪو
 ساوڪ ڪندا آهن، تنهن جو احوال ٻڌي ٿي ماڻهوءَ
 جا رونا ڪانڊارجيو ٿي ويا. هو بار بار ماريوندا ۽
 جهٽاريندا آهن، ۽ سندن ايڏائڻ جو احساس انهيءَ ماڻهوءَ
 کي ٿي سگهي ٿو، جيڪو پاڻ سندن قيد ۾ رهي آيو
 هجي. ۽ هاڻ آءُ جرمنيءَ جو قيدي هوس! اهو معلوم
 ڪري ته آءُ قيدي هوس، انهيءَ زمين تي لپتي پيس،
 جو هاڻ مون کي وري اٿڻ جو ڪو چاهه دل ۾ نه
 هو. اڃا پڻ ساعت مس لنگهي هئي، جو چار جرمن
 ٿينڪ، تيز رفتاريءَ سان منهنجي ڀر مان لنگهي ويا.
 انهن کان پوءِ وري توبون لنگهون ۽ تهاڻ پوءِ بهادي
 فوج فوجي گهڻا ڪونه هئا، هڪ ڪمپنيءَ جي لڳ ڀڳ
 هئا. هنن مون کي ڪونه ڏٺو هو ۽ ڊوڙندا انهيءَ
 طرف وڃي رهيا هئا جتان آءُ آيو هوس. سندن وڃڻ
 کان پوءِ مون پنهنجو منهن زمين ۾ هڻي لڪائي ڇڏيو.
 مون کي پنهنجي زخمي ٿيڻ جي ڪا پرواهه نه هئي.

پر جرمن سپاهين جو اڳيان وڌڻ، مون کي بي موت ماري رهيو هو. ڪجهه ڏهر کان پوءِ منهن ورائي وري جائزو ورتو ته پاڻ کان ڪي سو وال پري ڇهن جرمن سپاهين کي ڏٺو، جن جي هٿن ۾ هلاڪيون مشين گنون هيون، هو خاموشيءَ ۾ تيز رفتاريءَ سان مون ڏانهن اچي رهيا هئا. موت کي پنهنجي ايترو ويجهو ڏسي، آڻ اٿي وٺس ۽ پوءِ اطمينان سان سينو ڏاڙهي ٻيھي رهيس، جو مون سيني تي گولي جهلي مرڻ تي ڄاڻيو هڪ جرمن مون کان ڇند وڪون ڀري ٻيھي رهيو ۽ مشين گن ڪاهي تي رکي منهنجو نشان چٽڻ لڳو.

”سچ پچو ته انهيءَ وقت مون پنهنجي ليکي اها عجيب ڳالهه نوٽ ڪئي هئي ته مون کي ڪو ڊپ ڊاءُ نه پئي محسوس ٿيو، نه ڪنهن قسم جو افسوس هوم، نه ڪو ڏک، بس اهوئي خيال منهنجي ذهن ۾ هو ته آڻ وطن خاطر پنهنجي جان قربان ڪري رهيو آهيان. آڻ جرمن سپاهيءَ جي اکين ۾ اڪيون وجهي نهاري رهيو هوس ته ڪڏهن ٿو گولي هلائي. اهو سپاهي نوجوان هو، نازڪ به لڳو ٿي پر سندس چنڊري جي تاثر ڀرڻ سان معلوم ٿيو ٿي ته، هنن ٻه سڃي دنيا تي حڪومت ڪرڻ جو خواب ڏٺو هو ۽ پنهنجي رستي ۾ ايندڙ هر رڪاوٽ کي ختم ڪرڻ جو عزم ڪيو هو. مون کي پڪ هئي ته هو مون تي گولي هلائڻ وقت اهو باڪل نه سوچيندو ته هي ڪنهن معصوم

جو پيءُ هوندو، هن جا به ڪي ماڻ پيءُ هوندا. اهڙيون ڳالههون ته جنگ جي ميدان ۾ سوچڻ گناه آهن، ڇو جو جيڪو جنگ جي اڳرائي ڪندو آهي، تنهن جي ذهن ۾ اهڙي ڪا ڳالهه نه هوندي آهي ته ڪو جنگ سان ٻار يتيم ٿا ٿين، عورتون بيواهه ٿيون ٿين، ماڻهن جا جگر ٽڪرا ٽڪرا ٿا ٿين، ۽ جنهن جي خلاف اڳرائي ٿئي ٿي تنهن کي وري ملڪ جي بچاءَ خاطر، دشمن سان ڪا رعايت نه ڪرڻ کپي، جو ڪنهن ٻار جو يتيم ٿيڻ يا عورت جو بيواهه ٿيڻ وطن جي مقدس سرزمين کان وڌيڪ اهم نه هوندو آهي! جرمنيءَ اڳرائي ڪئي هئي، انهن کي وجهه هٿ آيو هو، سو هو ڪيئن مون کي زندهه ڇڏين ها؟ ۽ جي مون کي وجهه ملي ها ته آءُ به شايد کين بخش نه ڪريان ها. پر ان نوجوان گولي نه هلائي ڇو جو سائس گڏ جيڪي ٻيا سپاهي هئا تن مان ڪو شايد نٿو آفيسر به هو، تنهن رڙ ڪري کيس ڪجهه ڇڏيو ۽ ٽڪي کيس پري ڪيائين، ۽ پوءِ منهنجي سامهون بيهي پنهنجي ٻوليءَ ۾ خبر نه آهي ته ڇا چوندو رهيو ڳالهائڻ دوران هو منهنجي زخمي پانهن ڏانهن به ٺهاري نٿو رهيو ۽ پوءِ اولهه طرف اشارو ڪري ڪجهه چيائين. مون سمجهيو ته هو مون کي اولهه طرف وڃڻ جو چئي رهيو آهي.

”اهو نوجوان جنهن مون کي مارڻ ٿي چاهيو، سو

منهنجن نون آرمي ٻوٽن ڏي لالچي نظرن سان ڏسي رهيو هو. سندن آفيسر جي ڪنڌگر ختم ٿي، ته هن مون کي ٻوٽ لاهڻ جو اشارو ڪيو. مون ٻوٽ لاهي ڪيس ڏنا. ۽ چوراب پيش ڪيس پيش ڪيم، جنهن تي سندس سائي ٿڪ ٿڪ هئي. ڪلڻ لڳا ۽ هن ڪارڙحي وري مشين گن ڪئي. مون تي سڏي ڪئي، پر سندس آفيسر ڪيس ڏڪو. ڏيئي اڳتي هلي لاء چيو. هو روڊ ٽائين پهتا، تنهن وچ ۾ هن نوجوان تي چار گهمرا مڙي. مون ڏانهن نهاريو، جن ڪيس مون سان ڪا ذاتي دشمني هئي يا ڪو مون سندس ٻوٽ ڦريا هئا.

”انهن جي وچ ڪان پوء آءٌ به روڊ تي هلي لڳس. ڪمزوريءَ جي ڪري نڪو نٿي هلي سگهيس، سو مڙيئي مٿو ميل ڦي. هالاڪ جي رفتار سان اڳتي وڌي رهيو هوس ۽ نڪ جي مٿ ۾ نٿي هلي سگهيس جو پنهنجي ٿڌ-ٿڌ پيرن کي پنهنجي وس نٿي رکي سگهيس. سڏ پند تي مون کي پنهنجي بتالين جا ڪجهه سپاهي ڏسڻ ۾ آيا جهڪي ڏع جرمين سپاهين جي نظرداريءَ ۾ اڳيان وڃي رهيا هئا. جرمين سپاهيءَ مون کي ڏسي بنا ڪجهه چوڻ جي رائل جو ڪنڊاڪ منهنجي مٿي ۾ وهائي ڪڍيو. جي آءٌ ان ڏک لڳڻ سان ڪري پوان ها ته جرمين سپاهين کي هڪ شغل هٿ اچي وڃي ها ۽ هو مون کي وري وري ڪنڊاڪ هڻن ها. پر منهنجي سائين ڪيرڻ کان اڳ مون کي

منڀالي ورتو ۽ پنهنجي وچ ۾ ڪري ورتائون. هو مون کي ٻانهن کان پڪڙيو ساڳئي نموني اڳتي وڌندا رهيا ۽ منجهائن هڪ مون کي ڇڏيو، ”خدا جي واسطي همت ڪر، پنهنجي ٽنگن تي ڪنٽرول ڪر ۽ هلڻ جي ڪوشش ڪر! جيسين تائين بدن ۾ ٿوري به طاقت اٿئي، هلندو ره. نه ته هي ظالم توکي پورو ڪري ڇڏيندا! جيتوڻيڪ آڏو ٻنهي ڪمزور ٿي چڪو هوس، پر تنهن هوندي به هلندو رهيس. جڏهن سچ پنهنجو سفر پورو ڪري اولهه ۾ غائب ٿي ويو ته امان جي ڏگراني ڪنڊون جي تعداد ۾ اضافو ڪيو ويو. ويهه ٻيا سپاهي جن وٽ هڪٻيون مشين گون ۽ امتين گنون هيون، تن کي پهرين سپاهين سان شامل ڪيو ويو. انهن ٻنهي گڏجي اسان کي تڪو هٽائڻ شروع ڪيو، ۽ جيڪي زخمي ٿيڪا نه ٿي هلي سگهيا تن کي ٻين کان ڌار ڪري، هڪ صف ۾ پهاري، گولين سان ختم ڪري ڇڏيائون. ٻن بيوقوفن بنا سوچڻ سمجهڻ جي ڀڃڻ جي ڪوشش ڪئي، پر کين شايد اها خبر نه هئي ته چانڊوڪيءَ رات ۾ انسان هڪ ميل کان ڏهن ۾ پهتو ايندو آهي، مٿان وري ميدان به سٺو سنئون هو، جرمن سپاهين جلد ئي کين پڪڙي ورتو پر ايتري مهرباني ڪيائون جو کين عذاب ڪونه ڏنائون، رڳو گولون هڻي کين ماري ڇڏيائون. اڌ رات مهل اسان جو ”قافلو“ هڪ ٻوٽي ۾ پهتو، جيڪو بهاريءَ ڪري ذري گهٽ

سڄو تباه ٿي چڪو هو، پر هڪ چرچ جي عمارت ان
 ۾ صحيح سلامت هئي ۽ جرمن فوجين اسان کي انهي
 عمارت ۾ ڏکي پاهران بند ڪري ڇڏيو. ايترو به
 شڪر جو ڪجهه دير سام ڪڍڻ لاءِ ته مائرا نه هوند
 هلندي هلندي، ڪٿي ڪري مرون ها. انهيءَ چرچ ۾
 اسان کي باقي رات جو رهيل حصو گذارڻو هو. ۽
 اگهاڙي فرش تي سمهڻو هو. هيٺ نه ٿي. گاهه هو ۽
 نه ئي وري ڪنهن وٽ اوور ڪوٽ هو، جو زمين تي
 وڃائجي ها. ڦهلين جو وڏو حصو ته عام فوجين جو هو،
 پر هونئن به جيئن ته هيٺي پنهنجا ڪوٽ لاهي ڇڏيا
 هئا انهيءَ ڪري سندن عهدي متعلق ڪا خبر نه ٿي
 پئي سگهي. جڏهن اسان کي چرچ ۾ ڏکيو ويو هو
 ته اسان سوچيو هو ته ڪجهه دير آرام ڪري سگهنداسون،
 پر قدرت کي شاهد اهو منظور ڪونه هو. سڄي رات
 زوردار مينهن وسندو رهيو، ۽ جيئن ته چرچ جي ڇت
 جو هڪ پاسو بمباريءَ سبب ڪري ڇڪو هو ۽ باقي
 حصو بهن جي ذرن ۽ گولين لڳڻ ڪري ڀرڻ ٿيو پيو
 هو. مينهن جو پئي سڄي جو سڄو اندر اچي رهيو هو،
 ۽ سمهڻ نه پري رهيو، اسان کي ويهڻ لاءِ به ڪا
 سڪل جاءِ نه ملي سگهي ۽ اسين سڄي رات سوڙهه
 سڪوڙهه ۾، هڪ ڪنڊ ۾ جهڳٽو ٿيا پيا رهياسون.
 ”رات جا به، بهر لنگهي ڇڪا هئا، مينهن وسي
 رهيو هو ۽ چرچ ۾ بلڪل خاموشي هئي، نڊ سنهڄي

اکين مان غائب هئي ۽ آڻ جنگ متعلق ۽ پنهنجن زخمن متعلق سوچي رهيو هوس، ته اوچتو مون محسوس ڪيو ته منهنجي ڀر ۾ ويٺل هڪ سپاهي روئي رهيو آهي. آڻ ڏاڍو حيران ٿيس ته جنگ جي ميدان ۾ ڪو سپاهي ڳوڙها ڪيئن ٿو ڳڙي سگهي، پر پڇا ڪرڻ تي خبر پئي ته معاملو آهو نه هو، جهڪو آڻ سوچي رهيو هوس. هن سپاهيءَ کي دراصل جهنگ وڃڻ جي حاجت محسوس ٿي رهي هئي ۽ هاڻ معاملو سندس برداشت کان ٽپي چڪو هو. جيئن ته ائين قيد هئاسون ۽ ٻاهر نڪرڻ جو سوال ٿي نٿي پيدا ٿيو، تنهنڪري جنهن به قيديءَ کي ضرورت محسوس ٿي ٿي، انهيءَ چرچ جي عمارت جي هڪ ڪنڊ ۾ پنهنجي پيٽ جو بار هلاڪو ڪري ٿي ورتو سو مون به پنهنجي هائيءَ کي اهائي صلاح ڏني ته روئڻ مان هڪي ڪن ورنديو ۽ شرم حيا جي مسئلي کي ٽڙي هو پنهنجي حاجت پوري ڪري وئي. پر اهو ٻڌي آڻ اچر ۾ پنهنجي وٽس نه آيو سپاهي عيسائي هو ۽ چرچ سندس خدا جو گهر، تنهن کي ڪيئن پليد ڪري!! مون کيس سمجهائڻ جي ڏاڍي ڪوشش ڪئي، پر همداه پڪو مذهبي ماڻهو هو ۽ صفا نابري واري بيٺو. آڻ ماڻ ٿي وٽس ۽ هن سپاهيءَ مجبور ٿي زور زور سان دروازو کڙڪائڻ شروع ڪيو، ۽ ٻيهي جرمن فوجين کي ڳارڻون ڏيڻ لڳو، جنهن تي چوڪيدارن دروازو کوليو ۽ مٿس مشين گن سان فائر

ڪري ڏنائون، جنهن ڪري هو پاڻ ۽ ٻيا ئي ڇڏا به مري ويا. اسان چئني سڀاهين جي لاشن کي هڪ ڪمڊ ۾ لپيائي ڇڏيو، ۽ ڪيترائي ڏهر نائين ماٺ ڪيو ويٺا رهيا. ڪجهه ڏهر کان پوءِ جڏهن موت جي ٻسره اسان جي دماغن مان نڪتي، تڏهن وري سڀاهين ڳالهائڻ شروع ڪيو، هڪٻئي کان نالو ۽ ائڊريسون ۽ گرفتار ٿيڻ وارا واقعا پڇڻ لڳا. هر ڦوري پنهنجي ڪمپنيءَ جي سڀهيءَ کي ٻئي تلاش ڪيو ۽ کيس پنهنجي ويجهو اچڻ لاءِ ٻئي چيائين. ٿوريءَ ڏهر ۾ سڀ قيدي ٻن ٻن، ٽن ٽن جي ٽولين ۾ ورهائجي ويا. آڱ ڄتي ويٺو هوس اتي به، ٻه قيدي پاڻ ۾ ڳالهائي رهيا هئا. انهن مان هڪ ٻئي کي پڇي رهيو هو، 'پلاٽون ڪمانڊر ڪامريڊ! جي صبح جو هو اسان کي ٻاهر ڪڍي فطرن ۾ بهاري، اهو پڇڻ ته اوهان مان آفيسر ڪهڙا، ڪميونسٽ ۽ يهودي ڪهڙا آهن، ته اوهان کي - ڇچ کان ڪم وٺڻو پوندو. ڪوڙ ڳالهائڻ يا ماٺ ڪري بيموڻ اوهان کي نه ٿي هڪڻدو، ڇو جو مون کي خبر آهي ته اوهين آفيسر به آهيو ۽ ڪمز ڪميونسٽ پڻ. جي هنن مون کان پڇيو ته ڇا ته جهٽ اوهان ڏانهن اشارو ڪري ڇڏيندس. ڀلا آڱ ڇو ڪنهن ٻئي کي لڪائڻ خاطر عذاب برداشت ڪريان؟ اوهان مون کي به نه هميشه ڀارئي ۾ شامل ٿيڻ لاءِ چوندا رهيا آهيو، اڄ اوهان کي ڪميونسٽ

هڃڻ جو مزدو ڇڪڻو هوندو!

”اها ڳالهه ٻڌي ٻئي ڏيئي وراڻيو، ’ڪرزنوف، تو مان وفا جي اميد مون کي ڪڏهن به ڪانه هئي، پارٽيءَ ۾ شامل ٿيڻ کان انڪار جو ضرور ڪو سبب هوندو آهي ۽ انهيءَ مان آءٌ سمجهندو هوس ته تون ڪڏهن وفادار نه ثابت ٿيندڙ، پر مون کي اها خبر نه هئي ته ڪو تون ملڪ ۽ قوم جو غدار پڻ آهين! تو پارٽيءَ ۾ نه شامل ٿيڻ لاءِ اهو بهانو ٿي پيش ڪيو ته تون ان پڙهيل آهين، جڏهن ته تون پڙهڻ ۽ لکڻ چڻين ٿو!“

”پهرئين ماڻهو ڇيو، ’نڪ آهي آءٌ پڙهيل ڳڙهيل آهيان، پوءِ تون مون کي ڇا ڪندين؟“

”ڪجهه دير تئين ٻيئي ماڻ ڪيو ويٺا رهيا، پوءِ پلاٽون ڪمانڊر ڇيو، ’ڪارمڊ ڪرزنوف‘ سهرباني ڪري مون کي دشمن جي گولين ۾ وڃڻ کان بچائڻ!“

”پوءِ ماڻهو کڻي لڳو ۽ ٿوڪ واري انداز ۾ چوڻ لڳو، ’تنهنجا ڪارمڊ تمام گهڻو پوئتي رهجي ويا آهن ۽ پنهنجي حياتي بچائڻ لاءِ ٻيا جدوجهد ڪن! آءٌ ڪارمڊ نه آهيان، ٻڌه! گهڻي ڳالهائڻ ۽ مستون ڪرڻ جي به ڪا ضرورت نه آهي. بس رکو هي ٻچن هتي، آءٌ ٻڪرم تنهنجو راز پٿرو ڪري ڇڏيندس.“

”ايتريءَ گشتگو ڪرڻ کان پوءِ پلاٽون ڪمانڊر به وڌيڪ ڪونه ڪجهه، پر مون جو هن ڪهڙي انسان

ڪرزنوف جي گفتگو ٻڌي هئي، سو منهنجو سچو جسم ڪاوڙ مان ڏڪي رهيو هو، مون کي عجب ٿيو ته اسان جي صفتن ۾ اهڙا ذليل ۽ غدار انسان موجود هئا، ۽ پڪو پڪو ڪيم ته هن نانگ کي ڏنگن کان اکڻ، چرچ ۾ ئي پورو ڪري ڇڏيندس. جڏهن چٽو صبح ٿيو ۽ سچ جا ڪرڻا چرچ ۾ گهڙي آيا، تڏهن مون ڏٺو ته منهنجي ڀرسان هڪ ٿلهو ماڻهو پنهنجا هٿ مٿي هيٺ ڏيو، پٺ ڀر ستو پيو هو، ۽ سندس ڀرسان هڪ نوجوان جنهن کي رڳو قميص پائڻ هئي مونن ۾ منهن هنيو ويٺو هو. سندس چهرو سفيد ٿي ويو هو ۽ بيميا جرمن سپاهين جي ڪميونسٽ دشمنيءَ متعلق سوچي رهيو هو. مون سڇڙيو ته هي نوجوان، ان ٿلهي متاري گيندي جهڙي غدار جو مقابلو بيمه نه ڪري سگهندو ۽ مون کي اڪيلي سر اهو ڪم ڪرڻو پوندو.

”مون نوجوان جي ٻانه، لوڏي کانئس پڇيو، ’ڇا پلانون ڪمانڊر آهين؟ هن زبان سان جواب نه ڏنو پر ڪنڌ لوڏي هاڪار ڪيائين. تڏهن وري کانئس پڇيو، ’ڇا هي غدار توکي دشمن جي حوالي ٿيو ڪرڻ چاهي؟‘ هن وري هاڪار ڪئي. تڏهن مون وري ڪيس ڇڏيو، ’ڇڱو پلا، ته تون ذليل چون ٿمگون قابو ڪري جهل، متان اسان کان ڇڏائي نه وڃي. ۽ پوءِ پاڻ تب ڏيئي سندس چيني تي چڙهي ويٺس ۽ پنهنجي

(۴)

جسم جي پوري طاقت سان ان کي گهٽو ڏيڻ لڳس. غار ڪرزنوف کي رڙين ڪرڻ جو به وجهه نه ملي سگهيو ۽ هو پنجن ستن اندر ختم ٿي ويو، سندس زبان وات مان ٻاهر نڪري آئي هئي. ۽ اڪيون به ڊوڏن مان ٻاهر نڪري آيون هيون. سندس اکين مان حيرت بکي رهي هئي، ڇڻ هو مون کان پڇندو هجي ته تنهنجي مون سان ڪهڙي دشمني هئي! مون سندس منهن تي ٽڪيو ۽ دل ٿي دل ۾ خوش ٿيس ته سرزمين روس خلاف غداري ڪندڙ هڪ ڪميٽو انسان پنهنجي ذليل مقصد جي حصول کان اڳ ئي جهنم داخل ٿي چڪو هو ۽ سندس موت منهنجي هٿان ٿيو هو. آهو منهنجي زندگيءَ جو پهريون موقعو هو جو مون ڪنهن انسان کي ماريو هو، ۽ ماڻهو به ڪير؟ پنهنجو ئي ساڻي! سو غير ها دشمن نه! پر ڇا هو انسان جو ساڻي هو؟ نه، هو ته جرمن فوجين کان به وڏو دشمن هو، اهڙو ڏانگ جنهن کي اسين پاڻ سانڍندا رهيا هئاسين. مون کي ان قتل ڪرڻ تي ڪو ڏک نه ٿيو، اٽلو خوشي ٿيم ته هڪ غدار کي سندس انجام تائين پهچايو اٿم. ڪرزنوف کي ماري مون پلاٽون ڪمانڊر کي چيو، 'اڄ ته پيءُ ڪنهن ڪنڊ ۾ هليون، هن بي غيرت ڀرسان ويهڻ به نه گهرجي!'

"صبح جو جهڻ ڪرزنوف چيو هو تئين ئي ٿيو. اسان کي چرچ سان ٻاهر ڪڍي قطارن ۾ بيهاريو ويو.

اسان جي سامهون جرمن سپاهي مشين گنون ڪنڻو ٻيٺا هئا. ڪجهه ڊيگهه کان پوءِ ٻه نازي آفيسر آيا ۽ اسان مان خطرناڪ قيدين متعلق پڇا ڳاڇا ڪرڻ لڳا، انهن اسان کان ڪميونسٽ ۽ يهودي قيدين متعلق پڇيو، پر اسان کين ڪو جواب نه ڏنو. پر اسان مان سڀ قيدي گهڻو ڪري ڪميونسٽ هئا. جڏهن اسان کين ڪو جواب نه ڏنو تڏهن هنن پنهنجي مرضيءَ سان ٻه سئو قيدين مان چار ماڻهو ڪڍيا جن مان هڪ يهودي هو ۽ ٽي ڪميونسٽ. اهي ٽي روسي دراصل انهيءَ شڪ جي بنياد تي ڪڍيا ويا هئا، جو هو پنهنجن ڪارن گهٽيدار وارن ڪري يهودي لڳي رهيا هئا. نازي آفيسرن کائنن پڇيو ته سهي ته ڇا اوهين يهودي آهيو؟ هنن رڙيون ڪري کين ٻڌايو ته هو يهودي هئا، پر نازي آفيسر سندن رڙين تي ڪو ڌيان نه ڏنو ۽ پنهنجن بندوقچين کي حڪم ڏنائين ته چئني قيدين کي شوت ڪيو وڃي. پوءِ انهن چئني لاشن کي انهيءَ کليل آسمان هيٺ ڇڏي، اسان کي اڳتي وڌڻ جو حڪم ڏنو ويو. پلاٽون ڪمانڊر، جنهن جي جان بچائڻ خاطر مون ڪرزوف کي ماريو هو، سو 'پوزنان' ٽائين مون سان گڏ هلندو رهيو. رستي ۾ هو ٻل ٻل منهنجي مهرباني مڃي رهيو هو ۽ منهنجي هٿ کي گرم جوشيءَ سان ڊهائي پنهنجي احسانمنديءَ جو اظهار ڪري رهيو هو. پر مون کيس چئي ڇڏيو ته مون ڪو سٺس احسان

ڪوٺ ڪيو هو، اهو منهنجو فرض هو جيڪو مون پورو ڪيو هو. پوزنان پوڄي، اسين هڪٻئي کان ڌار ٿي وياسين.

”دشمن جي قيد ۾ رهڻ ڪير پسند ڪندو آهي؟ مون به پڄي وڃڻ ٿي چاهيو، پر گڏوگڏ اڀرائي ۽ کان ڪم نٿي وٺڻ چاهيم. آءٌ انتظار ۾ هوس ته ڪڏهن ٿو مناسب وجهه ملن! پوزنان نائين اهڙو ڪو موقعو نه ملي سگهيو، پر پوزنان ڪيمپ ۾ اهڙي صورتحال پيدا ٿي هئي، جو آءٌ پنهنجي ويچارن تي عمل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويس. دراصل پوزنان پوڄي نائين اسان جا ڪيترا ساٿي پوڄي ۽ النين وڃي لاڏاڻو ڪري ويا ۽ جرمن سپاهين رحم کان هڪم وٺندي، اسان کي پرپاسي واري جهنگ ۾ پنهنجن ساٿين جي جنازن کي دفن ڪرڻ جي اجازت ڏني هئي. مثال سپاهين کي دفنائڻ لاءِ قبرن کولڻ جو ڪم اسان کي ڀاڻ ڪرڻو هو، سو جرمن سپاهي پنهنجن ٽن ساٿين کي اسان جي نگرانيءَ لاءِ ڇڏي پاڻ ٿورو ڀرپور ڪچهريءَ ۾ لڳي ويا. مون قبر کوٽيندي جائزو ورتو ته ڏٺم ته اسان جا ٻه محافظ بي خبر ڪجهه کانئس رهيا هئا، ۽ ٽيون ڪجهه ڀرپور آس ۾ جهولڻا کانئس رهيو هو، اهو ڏسي مون ٻياچو ڪئي هڪ طرف رکيو ۽ ڀر واري رڻ ڀرپور لڳي ويس. جڏهن ڏٺم ته هنن مون کي لڪندي نه ڏٺو آهي، تڏهن اوڀر طرف مٿاڙ ڪري وٺي پڳس.

منهنجي ڀڄڻ جي خبر کين دهر سان پيئي. آءُ ڪمزور هجڻ جي باوجود منهنجي پوريءَ قوت سان ڀڄندو رهيس ۽ هڪ ڏينهن ۾ انهن ميل پري نڪري ويس. پر منهنجي هر ڪوشش بيڪار ثابت ٿي. چوٿين ڏينهن هنن مون کي جوڌار جي فصل مان پڪڙي ورتو. دراصل ٽيو ائين، جو چوٿين ڏينهن آءُ جهنگ لتاڙي کلي ميدان ۾ پهچي ويو هيس. پر ميدان ۾ ڏينهن ڏٺي جو سفر ڪرڻ بنهه بيوقوفي ثابت ٿئي ها. سو اهو به چي نه هينئر ته جوڌار جي ٻوڪ ۾ اڪي ٿو وڃان، رات جو سفر ڪندس، سو اچي جوڌار جي فصل ۾ پئي ۽ جو گهاٽو جهڳٽو گولي، اتي فصل ۾ ڪو هاري موجود ڪونه هو، سو رات لاه ٽهر گڏ ڪرڻ جي بهاني جوڌار جا سنگ پٽي منهنجي ڪوٽ جي ڪيسي ۾ وجهي رهيو هوس ته اوچتو ڪتن جي پونڪ ۽ موٽر سانڪل جو آواز ٻڌم. ڀڄڻ جي ڪا راه ڪانه هئي، ڇو جو ڪتا هر حال ۾ مون کي پهچي وڃن ها، سو آءُ پنهنجو چهرو هٿن سان لڪائي، منهن ڀر لپتي بهس ته جيئن ڪتا منهن جو ماس نه پئي وڃن. ڪتا هڪ منٽ ۾ جوڌار ۾ پهچي ويا ۽ مون کي گولي لڏائون ۽ هڪندين ۾ منهنجا ڪپڙا لٽڙون لٽڙون ڪري ڇڏيائون. صورتحال اها هئي، جو آءُ صفا اگهاڙو ٿي چڪو هوس ۽ هاڻ ڪتن مون کي فصل ۾ گهاٽا شروع ڪيو هو. پر خبر نه ڇو اڃا ڏينهن هنن منهنجو گوشت کائڻ جي

ڪوشش نه ڪئي هئي. ايتري ۾ موٽر سائيڪلن تي
 ايندڙ ٻئي جرمن سوامي به پهچي ويا، جن پهرين نه پاڻ
 مون کي ڏاڍي مار ڏني ۽ پوءِ ڪتن کي اشارو ڪيائون
 جن حڪم ملڻ تي منهنجي جسم تان ٻوٽيون ٻڙي
 ورتيون. منهنجو سڄو جسم رتو رت ٿي ويو هو ۽
 ڪتن جي چڪچڪ ڪري آءٌ بيهوش ٿي ويس. هو پوءِ
 مون کي خبر نه آهي ڪهڙي نموني واپس پوزنان
 ڪيمپ کڻي آيا، آءٌ سڄي وات اڌ مٿل ۽ بيهوش رهيس
 ۽ ڪيمپ ۾ پهچڻ کان پوءِ به هڪ مهيني تائين اتي
 بيهڻ جي قابل نه ٿي سگهيس. هنن مون کي اڪيلو
 هڪ ڪنڊ ۾ اڇلائي ڇڏيو هو ۽ اُتي پيو رهيس ۽
 ڀڄڻ جا منصوبا پيو ڏانهنڊو هوس ۽ سخت اهڙاڻ هڻڻ
 جي باوجود ڪنهن طرح جيئرو ٻڙي رهيس. ڦهليءَ کي
 فرار ٿيڻ کان پوءِ جڏهن وري گرفتار ڪيو ويندو آهي،
 ته ان سان ڪنهن به قسم جي نرمي ڪانه ڪئي ويندي
 آهي. مٿان وري آءٌ هنن نازين جي قهر ۾ هوس! انهن
 مون سان ڪهڙيون تعديون ڪيون، تن جو جي آءٌ
 ويهي ڏڪر ڪريان، ته ڪر اوهان آهي ٻڙي به نه
 سگهو. پر آءٌ خبر نه آهي ڪهڙيءَ مٿيءَ مان ٺهيل
 هوس، جو موت مون ڏانهن ڪونه ٿي آيو. منهنجا
 دوست! انهن ڏينهن ۾ مون تي جيڪي ظلم ڪيا ويا
 آهي پياد ايندا اٿم، منهنجا اهي سائي جڏهن سامهون
 ايندا اٿم جيڪي ظلم جي جنڊ ۾ بيسجي ڦٽڪي، اُتي

مرندا هئا، ۽ کين ان ڌارين ڌرتيءَ تي دفن ٿيڻ کان
 به محروم رکيو ويندو هو. نڌهن منهنجي حالت ڏاڍي
 خراب ٿي ويندي آهي ۽ آڱ ساهه به نه کڻي سگهندو
 آهيان. قيدي هجڻ واري عرصي ۾ اسان اڌ جرمني گهٽي
 ورتي. گهٽ ٿي چئبو، پوءِ کڻي هو اسان سان ورتاءُ
 ڪهڙو به ڪندا هئا، اها هڪ الڳ ڳالهه آهي! هو
 اسان کي هڪ هنڌ سٺڪ سان ويهڻ نه ڏيندا هئا. اڄ
 هتي ته پيائي وري ڪنهن بهي هنڌ اسان تي چوڪسي
 رکندڙ خدائين بدلڻا رهندا هئا، جو هڪ ڪيمپ کان
 ٻي ڪيمپ نئون هنڌ ڪرڻ کان پوءِ جرمن سپاهي
 ٽڪري پوندا هئا ۽ هڪٻئي کي هٿي وري ٻيا تازا، ڊر
 سپاهي آندا ويندا هئا. جيئن اسان کي آرام جي ڪا
 وسيلهين يا پيچي وڃڻ جو ڪو موقعو نه ملي. مون
 هن قيد ۾ ڪوٺلي جي کاڌ ۾ ڪم ڪيو، ڪوڏر
 هلائي، مال ڏيڻيو، رستن تي پٿر ڪٽيا، ڪڏا کوٽيا،
 مطالب نه جيڪو ڪم هو اسان کان وٺي سگهيا ٿي،
 سو ورتائون! هر ڪيمپ ۾ اسان کي نئون ڪم ملندو
 هو، پر جتي به اسين ويجهين، هڪ ڳالهه هر هنڌ ساڳي
 ڏٺي سون، يعني جي ڪو روسي قيدي ڪم کان گهٽيندو
 هو، بيمار ٿي پوندو هو، يا رنجي وڃڻ جي ڪوشش
 ڪندو هو، ته ساڻس جيڪو سلوڪ ڪيو ويندو هو،
 سو هر هنڌ ساڳيو هوندو هو. يعني انگريزن، فرانسين ۽ ٻين
 ۽ ٽڪيا هئا ته هنڌن، ڇڪڪڙن، لوهر جي سڀني ۽

رائفان جي ڪندا ڪن سان اصل ڀاءُ جي وجهندا هئا ۽
 اهو نه ڏسندا هئا ته ڌڪ جسم جي ڪهڙي حصي ۾
 لڳي رهيو آهي. هو اسان کي مارڻ وقت ڏوهه ڪونه
 ٻڌائيندا هئا. اسان جو سڀ کان وڏو ڏوهه اهو هو جو
 اسين روسي هئا. -ون، روسي -رزمين لاءِ وڙهي رهيا
 هئاسون ۽ هاڻ جو اسين سندن وس ۾ هئاسون، هو بهانا
 ڳولي ڳولي اسان کي ايڏا ڏهندا هئا ۽ هيڏانهن ايڏا
 سهيو سڏيو پيا اسان جا ساٿي مرندا هئا. اسان جو تعداد
 ڏينهن ڏينهن گهٽيو ٿي ويو. ڀائرن ٿو ته جي جرمني
 ۾ نندورن لاءِ هنن کي ڪا ڪاڏهن جي ضرورت هجي
 ها ته هو شايد اسان کي انهن ۾ ڌڪي ڇڏين ها!
 اسان کي خوراڪ به ڪا ناهي جي مس ملندي هئي،
 ايتري قدر جو پيئڻ لاءِ پاڻي به اسان کي ڪڏهن پورو
 نه مليو. مون کي ڇڏڻ فرج جي ملازمت لاءِ گهرايو
 ويو هو، نڌن منهنجو وزن سوا من هو، پر جن ڏينهن
 جو آءٌ ڏڪر ڪري رهيو آهيان، نڌن منهنجو وزن
 هڪ من ڏهه -هر ٿي ويو هو. توهان پاڻ سوچيو ته،
 منهنجي قد بهت واري ماڻهوءَ جو وزن، جي ايترو ٿي
 وڃي ته سندس ڪهڙي حالت هوندي! آءٌ بس هڏن جو
 پڇرو ٿي ويو هوس ۽ گوشت منهنجي جسم تي بلڪل
 نه رهيو هو. پر انهيءَ هوندي به مونکي جانور وانگر
 هر ڪم جي تعميل ٿي ڪرڻي پيئي ۽ گڏهه جهڙو
 ڪم ٿي ڪرڻو پيو.

-میتھمبر مھنڀي ۾ انهن هڪ سئو ٻائيتاليهن جنڪي
 قيدن کي ڪيمپ نمبر بي ۱۱۴ ۾ موڪلڻ جو فيصلو
 ڪيو. اها ڪيمپ 'برسبن' جي ويجهو هئي ۽ انهيءَ
 ۾ ٻه هزار قيدي هئا. انهيءَ ڪيمپ ۾ اسان کي پتر
 يونٽ جو ڪم ڏنو ويو ۽ هر قيديءَ جي حوالي
 چار چورس ميٽرن جي اراضِي ڪئي وئي، جنهن مان
 اسان کي پتر کڻي ٻئي هنڌ پهچائڻا هئا. قبايلن جي
 جسماني حالت اهڙي هئي، جو هو اهڙو سخت ڪم
 نٿي ڪري سگهيا، پر انڪار جي به مڃڻ نه هئي سو
 اسين ڪم ڪندا رهياسين ۽ مرندا رهياسين نيٺ صرف
 ٻن مھينن ۾ هڪ سئو ٻائيتاليهه قيدين جي گروپ مان
 باقي وڃي ستونجاهه بچياسين! جرمن فوجي ايڏيءَ نه
 ذلت کان ڪم وٺندا هئا جو اسان کي پنهنجن سائين
 کي دفن ڪرڻ جي به اجازت نه ڏيندا هئا ۽ هو پاڻ
 ويچارڻ جا لاش گهلي ڪيمپ کان ٿورو پريرو اڇلائي
 ڇڏيندا هئا، جيئن پکي ۽ جانور سندن گوشت کائي
 وڃن ۽ سندن هڏن جا پڇرا اُتي مٽي سان مٽي ٿي
 وڃن. هوڏانهن وري اڃاڪ قيدين جي انهيءَ ڪيمپ
 ۾ اها خبر پام وانگر پکڙجي وئي ته جرمن فوجين
 استالن گراڊ تي قبضو ڪري ورتو آهي ۽ هاڻي سائيمبرها
 طرف وڌي رهيا آهن. قيد وارن ڏينهن ۾ اسان کي
 پنهنجو پيارو گهر، ٻار ۽ وطن جي سرزمين ڏيئي باد
 انڊي هڻي، هيٿرو عرصو نه امين انهيءَ اميد تي جي

رهيا هئاسون ته هڪ ڏينهن نيفت اسين ڌارين کي پنهنجي
 سرڙهن تان ٻاهر ڪڍڻ ۾ ڪامياب ٿي وينداسون ۽
 وري سک ۽ آرام سان پنهنجي رهيل حياتي پوري
 ڪنداسين. پر اهو ڳراڊ جي فتح ٿيڻ جي خبر اسان
 لاءِ قيامت کان گهٽ نه هئي اسان جون همٿون ڪمزور
 ٿيڻ لڳيون، ۽ دشمن اڳيان پاڻ کي اسين گهٽ سمجهڻ
 لڳاسون. زندگيءَ جو اهو چرخو پوءِ به ڪيترا ڏينهن
 ساڳيءَ ريت هلندو رهيو. اسين اهو ئي ڪم ۾ گهرندا
 رهياسين ۽ جرمن محافظ سڄو ڏينهن شراب جي طئي ۾
 بدست پيا هوندا هئا. پر اسان ۾ هائ ايتري همٿ
 نه هئي، جو مٿن حملو ڪري ڪيمپ مان ٻڃي وڃون.
 هڪڙي ڏينهن شام جو اسين سڄي ڏينهن ڪم ۾ رهڻ
 کان پوءِ جڏهن واپس ڪيمپ تي آياسون ته مينهن وسي
 رهيو هو، جنهن جي ڪري اسان جا ڪپڙا پسي ويا
 ۽ ٿڌيءَ هوا جي ڪري اسين سڄي کان ڪنهن لڳاسون.
 سڄي جي سختيءَ ڪري اسان جا ڏند وڃي رهيا هئا،
 پر ڪا اهڙي جاءِ نه هئي جتي پناهه وٺي اسين سڄي
 کان ٻڃي سگهون. مٿان وري بڪ جا ڇڪ لڳي رهيا
 هئا. پر رات جو اسان کي جهڙي تهڙي ماني به ڪانه
 ملندي هئي. سڄي ڏينهن جي حالت خراب هئي. جرمن
 سپاهي اسان کي ڏيکاري ڏيکاري پيا ماني کائيندا هئا،
 ۽ شراب جا جام تي جام چاڙهيندا هئا. هو سڄي کان
 بچڻ خاطر، باهم ٻاري ان جي چوڌاري ويٺا هوندا هئا.

سندن جاموس ڪتن کي به ڏاڍي لذت ۽ مڻي غذا ملندي هئي. هو پنهنجي مانيءَ جا بچيل ٽڪر اسان جي اڳيان زمين تي اچلائيندا رهندا هئا، ۽ جهڪو وڇارو ڦيڊي بک مان پاڻ ٽپندي اهي ٽڪر کڻندو هو، ته هو مٿس چٽرون ڪندا هئا ۽ ڪندا هئا. اهڙي وقت اسان جي بدن ۾ باهه جا شعلا پڙڪڻ لڳندا هئا ۽ دل چوندي هئي ته ڪيئن قتل ڪري سندن جسم جي ٻوٽي ٻوٽي ٿار ڪري ڇڏجي، ۽ دنيا کي ڏيکارجي ته ڏسو، ظالم ڪرڻ جو اهو نتيجو ٿيندو آهي. پر اسين بي وس هئاسون، رڳو ڏند ڪرڻ ۽ جڪ کائڻ کان سواءِ ٻيو ڪجهه نه ڪري سگهندا هئاسون. مون بارش ۾ پسيل پنهنجو لباس لاهيندي سائين کي ڇهه، هي اسان کان چار ميٽر علائقي مان پٿر ٿا کڻين، جڏهن ته اسان جي قبر واسطي صرف هڪ ميٽر کڻڻو ڪافي ثابت ٿيندو! ڀلا ائين ڇو نٿا ڪن، جو اسان کي پنهنجي لاءِ قبر ٺاهڻ جو حڪم ڏن، ۽ پوءِ هڪ ئي ڀيرو گولي هڻي اسان کي هن زندگيءَ کان آڇو ڪري ڇڏين!

”منهنجي اها ڳالهه ڪنهن غدار ڦيڊيءَ پنهنجي لاءِ سهوليت حاصل ڪرڻ خاطر وڃي ڪينپ ڪمانڊر کي ٻڌائي.“

”جرمن ڪينپ ڪمانڊر جو نالو ميلر هو. پورو ٻنهي ڏن، ٿاهو جسم ۽ ڳاڙهو رنگ هوس، مڻي تي ننڍڙا

نندڙا اڇا وار ۽ اکين جا ڀون ٻ، سفيد هئس. ڳالهائيندو
 هو ته اڪيون تهڙيءَ سان ماحول جو جڙڻو وڻندون
 رهندون هيس ۽ روسي زبان ائين ڳالهائيندو هو، جيئن
 اوهان ۽ آءٌ. مٿان وري سندس ڳالهائڻ جو انداز وولگا
 جي علائقي وارن وارو مخصوص انداز هو ۽ ائين ئي
 لڳو ڄڻ هو ڄاڻو نٿو ٿي آئي هو! اسان سڀني کي
 انهيءَ ڳالهه تي حيرت ٿيندي هئي ته هن روسي زبان
 ڪيئن سکي ورتي هئي. ڦيڊين کي سندس حڪم موجب
 روز صبح جو ڪيمپ ٻاهران قطارن ۾ بيهاريو ويندو
 هو ۽ هو پنهنجي مائي نازي آفيسرن سان گڏ معائني
 لاءِ ايندو هو. سندس هٿن ۾ ڇوڙي جا دستانا پهريل
 هوندا هئا ۽ هڪ هٿ ۾ لکڻ هوندو هوس. جڏهن هو
 ڦيڊين جي ڀر مان لنگهندو هو ته هر ٻئي ڦيڊيءَ جي
 نڪ تي زور سان لکڻ وهائي ڪڍندو هو، جنهن تي
 ڦيڊيءَ جي نڪ مان رت ٿينديون ڪري وهڻ لڳندو
 هو، ۽ سندس اکين ۽ چهري مان سور جا آثار ظاهر
 ٿيندا هئا، جن کي ڏسي هن جون اکيون ڇمڪڻ
 لڳنديون هيون ۽ چنن تي مرڪ آڻي ڇوندو هو، ”اهو
 انفلوئنزا جو علاج آهي!“ ڪيمپ ۾ ڦيڊين کي چئن
 گروپن ۾ ورهايو ويو هو، ۽ روز هڪ گروپ جو معائنو
 ڪيو ويندو هو ۽ انفلوئنزا جو علاج ڪيو ويندو هو.
 ”مار جي هڪڙي ڳالهه اسان کي ڏاڍي وڻندي
 هئي. هو ڦيڊين کي گاريون تمام گهڻيون ڏيندو هو،

پر اهي ڪاريون به روسي زبان ۾ ڏيندو هو ۽ روسي ٻوليءَ ۾ ڪاريون ٻڌي اسان کي اهو احساس نه رهندو هو ته ڪو ڌاريون يا اسان جو بدترين دشمن اسان کي ڪاريون پهو ڏئي، پر اٽلو پنهنجي مادري ٻولي ٻڌي خوش ٿيندا هئا-وڻ. ها، جي کيس اها خبر پئجي وڃي ها ته سندس ڪاريون ۽ لعنت اسان جي خوشيءَ جو سبب هيون، ته هو هڪ روسي ڳالهائڻ بند ڪري ڇڏي ها! اسان جو هڪ ساٿي چوندو هو. ڇڏن ملر روسي ٻوليءَ ۾ ڪاريون ڏيندو آهي ته آڱر اڪيون بند ڪري پاڻ کي ماسڪو ۾ تصور ڪندو آهيان ۽ اهڙيءَ ريت مون کي شراب جي نشي کان به وڌيڪ سرور حاصل ٿيندو آهي!

”خير، منهنجا دوست، ڳالهه ٿي رهي هئي ته ملر کي منهنجا چيل لفظ ڇڏن معلوم ٿيا ته هن ٻئي ڏينهن مون کي پنهنجي آفيس ۾ گهرائي ورتو. شام جو هڪ مترجم ۽ ٻه محافظ ڪيمپ ۾ آيا ۽ مون ڏانهن اشارو ڪري پڇيائون، اسڪوڪوف ايتري؟ مون جواب ۾ ڪنڌ ڌوڻي هاسڪار ڪئي تنهن تي هنن چيو، ٻاهر نڪر! ڪيمپ ڪمانڊر توکي سڏايو آهي. آڱر سمجهي ويس ته مون کي ڇو سڏايو ويو آهي، سو اڳواٽ پنهنجن ساٿين کان موڪلايم ۽ ساڻن گرم جوشيءَ سان هٿ ملايم. منهنجا ساٿي به سمجهي رهيا هئا ته آڱر موت جي منهن ۾ وڃي رهيو آهيان، سو سندن منهن سان

ماپوسي ۽ ڏک بکڻ لڳو. مون کين سمجهايو ته منهنجي
 لاءِ غمگين ٿيڻ جي ڪا ضرورت نه آهي، اڄ دشمن جي
 مٿن موت کي پنهنجي ڇاتي ۾ سان لائي، آءٌ پنهنجي
 هڪ ازلي خواهش پوري ڪندس، باقي توهين به آخر
 دم تائين همت نه هارجو ۽ دشمن اڳيان سڀس نه نواڻجو.
 ۽ پوءِ مرڪندو آءٌ محافظن سان گڏ روانو ٿيس. ڪيمپ
 مان ٻاهر نڪري مون آسمان طرف نهاريو ۽ تارن کان
 به موڪلايم ۽ دل ۾ سوچيم، 'ايندري' اڄ تنهنجي
 زندگيءَ جو آخري ڏينهن آهي! جرمن سپاهين جون
 اذيتون هاڻ توکي برداشت نه ڪرڻيون پونديون. موت
 کي ايترو ويجهو ڏسي، مون کي اڀرنا ياد آئي ۽
 ٻارن جو خيال آيو. خبر نه آهي ته هو ڪهڙي حال ۾
 هوندا! پر خبر، جي اسان جي محبت سڄي هوندي ته
 ٻئي جنم ۾ اسان جي ملاقات ضرور ٿيندي. اهو سوچي،
 مون پنهنجي ذهن کي ٻارن جي خيالن کان هٽايو جو
 انهن جي ياد جي ڪري آءٌ غمگين ڏسڻ ۾ ٿي آيس.
 باقي وات آءٌ پاڻ کي پستول جي گوليءَ جي سهڻ
 لاءِ تيار ڪندو رهيس. منهنجي خواهش هئي ته آءٌ هڪ
 بهادر سپاهيءَ وانگر ڪلندي، مرڪندي، پنهنجي جان
 ڏيان ۽ دشمن تي اهو چٽو ڪري ڇڏيان ته روسي
 سپاهي بهادر آهن ۽ جرمن فوجين کان ٻيچن نٿا.
 ”ڪمانڊر جي ڪمري ۾ درهن جي پير سان گلدستا
 پيل هئا، جن ۾ تازا گل پيل هئا. سندس ڪمر و اهڙيءَ

رہت ۽ ڀنگاريل هو، ڇڻ ڪو روسي ڪتاب هجي، سندس
 هون جي سامهون ٻيل ڪرسيون تي ڪمپ جا ٻيا آفيسر
 ويٺل هئا، جيڪي گوشت کائي رهيا هئا ۽ شراب پي
 رهيا هئا، ڊبل روٽي، پگيل گوشت، صوفن جو شراب،
 ميوا ۽ ٻيا طرحين طرحين جي خوراڪ سان ڀريل ڪاهل
 ڊسپا ڏسي، منهنجي منهن ۾ پاڻي اچي ويو. فيڊ ٿيڻ
 کان پوءِ هي پهريون ڀيرو هو جو مون انسانن جي
 خوراڪ پنهنجي اکين سان ڏٺي هئي، نه ته اسان کي
 کائڻ لاءِ نه ڏهيو پر ڪڏهن چڱي خوراڪ ڏيڻ جو
 به موقعو نه ملندو هو. مون کي سخت پڪ به لڳي
 رهي هئي ۽ ڪاڌو ڏسي پنهنجو پاڻ تي قابو رکڻ ڏکيو
 ٿي پيو، پر پوءِ مون هٿ ڪري ميرن نان پنهنجون
 ننگيون هڻائي ڇڏيون.

”منهنجي بلاڪل سامهون ڪمپ ڪمانڊر ملر ويٺو
 هو، جيڪو پنهنجي رٽوالور کي ٻنهي هٿن ۾ گهٽائي
 رهيو هو. سندس چمڪندڙ اکيون مون ڏانهن ائين نهاري
 رهيون هيون، ڇڻ نانگ پنهنجي شڪار کي پرڪٽندو
 هجي. آءٌ سڌو سنئون، سندس سامهون بيٺو هوس، مون
 کي وٺي ايندڙ ٻنهي محافظن مان هڪ، نازي سلامت
 ڪندي، کيس چيو، ”ميرڪمانڊنٽ! جنگي قيدي ايندري
 اسڪوڪوف اوهان جي اڳيان حاضر آهي!“
 ”مار اهو ٻڌي مون کان پڇيو، ’ڇا چار چورس
 ميٽرن مان پٿر ڏيارو ڏکيو آهي؟‘ مون ورائيو ’اهو

درست آهي.

چيائين 'چا توکي دفن ڪرڻ لاءِ هڪ مقرر برابر کڻو ڪافي ٿيندو؟'

چيم، 'اهو به، درست آهي، هير ڪمانڊنٽ! پاڻ ڪجهه، زمين اڃا به بچي پوندي.' اهو ٻڌي هو اُٺي بيٺو ۽ چوڻ لڳو، 'اهي لفظ چوڻ جي ڏوهه ۾ توکي موت جي سزا ڏيڻ جو فيصلو ڪيو ويو آهي. ڪمري اندر گولي هلائڻ ۽ قالين کي تنهنجي رت سان خراب ڪرڻ جو منهنجو ڪو ارادو ڪونهي، تنهنڪري پاڻ ٻاهر هلندامون!'

مون جواب ڏنو 'جيئن اوهان مناسب سمجهو' هو ڪجهه، دير تائين سوچيندو رهيو. پوءِ پستول ميز تي رکي، شراب جو هڪ گلاس پيڙائين، ڊبل روٽي جو، هڪ ٽڪرو کنڀائين ۽ ان تي ٿورو گوشت رکيائين ۽ اهو سڀ مون ڏانهن وڌائي چيائين، 'سِرڻ کان اڳ جرمنيءَ جي فتح جو جام به ٻي وٺ!'

آءٌ سندس هٿ مان شراب ۽ گوشت کڻي وارو هوس. پر سندس لفظ ٻڌي، منهنجي جسم ۾ باهه لڳي ويئي. هڪ روسي سپاهي ٿي ڪري آءٌ جرمني جي فتح جو جام پيا؟ اهڙي شراب ۽ گوشت تي لعنت! اهو سوچي، مون شراب جو گلاس ۽ گوشت سندس هٿن مان ورتا ۽ ميز تي رکندي چيم، 'اوهان جي مهمان نوازيءَ جي مهرباني، مون کي ڪنهن شيءِ جي

گهرج ڪانه آهي. اهو ٻڌي هنن مرڪندي چيو، 'جي
ٽون! اسان جي فتح جو جام نٿو پيئڻ چاهين ته ڪٿي
پنهنجي موت جو جام سمجهي پي وٺ.'

ها، اها ڳالهه، مون لاءِ قابل قبول هئي، شراب جو
گلاس هٿ ۾ کڻي چيم، 'پنهجي موت ۾ لاڳيتي عذاب
کان چوڻڪاري ملڻ جو خوشي ۾! ايترو چئي، هڪ
ٽي ٽيڪ ۾ شراب پي ڇڏيم، پر گوشت کي هٿ به
نه لائيم. پوءِ پنهنجا چپ صاف ڪندي، کيس چيم،
'اوهان جي نوازش ڪمانڊر صاحب! هاڻ توهان پنهنجو
فرض پورو ڪري سگهو ٿا! آءٌ تيار آهيان.'

هو اڃا تائين منهنجي اکين ۾ نهاري رهيو هو.
چوڻ لڳو، 'مرڻ کان اڳ ڪجهه ڪاٺي به وٺ! پر
مون ورائيو، سرف ڪيو، هير ڪمانڊنٽ! آءٌ پهرئين
گلاس کان پوءِ ڪجهه به نه کائيندو آهيان! انهيءَ تي
هن ٻيو گلاس به پري مون کي ڏنو. آءٌ اهو ٻيو گلاس
به پي ويس، پر ماني نه کائيم! انهيءَ وقت آءٌ پاڻ
کي هرڪون ظاهر ڪرڻ جي پوري ڪوشش ڪري
رهيو هوس ۽ گڏوگڏ پنهنجي اخلاقي جرات کان به
ڪم وٺي رهيو هوس. شراب پيئڻ مان منهنجو مقصد
اهو هو ته مرڻ وقت آءٌ نشي ۾ آڻوٽ هجان، جيئن
موت کي سامهون ڏسي، بزدل نه ٿي پوان.

ڪمانڊر وري عجب وڃان چيو، "تون ماني ڇو
پيو کائين؟"

ورائين، ”هیر حکماندنت، آءِ ٻئي گلاس کان پوءِ
 به ماني نه کائيندو آهيان!“

ڪجهه ساعتن لاءِ هو ڪاوڙ ۾ ڀرجي ويو، پر
 پوءِ هڪ زوردار ٽهڪ هڻي کليل لڳو ۽ جرمن زبان ۾
 پنهنجي سائين کي ڪجهه ٻڌائڻ لڳو، جنهن کي ٻڌي
 هو به کليل لڳا. شايد ڪمانڊر کين اسان پنهنجي وچ ۾
 ٽيندڙ گفتگوءَ متعلق ٻڌايو هو. کليل جي ڪري سندن
 اکين مان سختي جا آثار غائب ٿي ويا ۽ هو نرم دل
 ڏسڻ ۾ اچڻ لڳا. ڪمانڊر ٽيون گلاس به ڀريو ۽ مون
 ڏانهن وڌايائين. کليل سڀب سندس هٿ ڏکي رهيا هئا.
 مون ٽيون گلاس آهستي آهستي پيئو ۽ خالي ڪري،
 موز تي رکيم. آءٌ کين اهو به ڏيکاري رهيو هوس ته
 سخت بڪ هوندي به مانيءَ جي چند ڳين خاطر آءٌ
 پنهنجي قومي خودداري، غيرت ۽ عزت نفس وڃائڻ
 نٿو چاهيان ۽ مانيءَ جي لالچ تي هو مون کي پنهنجن
 اشارن تي نچڻ لاءِ مجبور نٿا ڪري سگهن.

هاڻي هير حکماندنت سنجيده ٿي ويو هو. هن چوٿين
 گلاس پڻ ٻنران چيو، ”اينڊري، تون سچو پڇو روسي
 سپاهي آهين. بهادر ۽ باغورت! ۽ بهادر دشمن جي لاءِ
 منهنجي دل ۾ اوتري جاءِ آهي جيتري ڪنهن ويجهي
 عزيز يا دوست لاءِ ٿي سگهي ٿي. ۽ انهيءَ ڪري آءٌ
 توکي گولي ڪون، هٿس. اڄ اسان جون فوجون واپس
 پهچي چڪيون آهن. اسٽالن گراڊ اڳ ٿي فتح ٿي

چڪو آهي ۽ اهي ٻئي اطلاع اسان لاءِ عظيم خوشي ۽
جا اطلاع آهن ۽ انهن جي خوشي ۽ پر آڻ منهنجي جان
بخش ٿو ڪريان. تون هاڻي ڪيمپ ۾ واپس وڃي سگهين
ٿو، ۽ هيءَ به پاڻ سان کنيو وڃي ايترو چئي هن
گوشت ۽ ڊبل روٽي منهنجي دٿن ۾ ڏني.

ڊبل روٽي ۽ کي مون پنهنجي چاٽي ۽ سان لاتو ۽
گوشت کي دٿن ۾ قابو ڪري آڻ اٿان واپس موٽيس.
توهين پاڻ سوچيو ته جي توهان منهنجي جاءِ تي هجو
ها ته حالتن جي انهي عجيب ڦيري متعلق ڇا سوچيو
ها! آڻ ايتري قدر ته حيران ٿيس جو ٻاهر نڪرڻ وقت
انهيءَ بهادر ڪمانڊر جا ٿورا به نه مڃي سگهيس. پر
ٻاهر نڪرڻ وقت اهو خدشو منهنجي ذهن ۾ بهرحال
موجود هو ته ڪٿي مون سان ڌوڪو نه ڪيو وڃي ۽
ڪمانڊر ڪٿي گهڙن وانگر گولي هڻي مون کي ماري
نه وجهي. پر ائين ڪونه ٿيو. موت هڪ ڀيرو وري
منهنجي بالڪل ڀر مان، مون کي ڪو نقصان رسائڻ
بنان لنگهي ويو. ڪيمپ پڻجي آڻ زمين تي لپتي پيس.
منهنجا ساٿي مون کي وڪوڙي ويا ۽ ڪمانڊر جي
روپرو پيش ايندڙ واقعو ٻڌائڻ لاءِ چڻ لڳا. پر آڻ انهيءَ
وقت ٺيڪ نه هوس، سو سمجهي پيس. ٻئي ڏينهن مون
کين سيڪڙهه ٻڌايو. هڪ ڏيڍي ۽ مون کان پڇيو،
”ڪارڊ، هاڻي هن گوشت ۽ ڊبل روٽي ۽ جو ڇا
ٿيندو؟“ مون کيس جواب ڏنو ته سڀني کي برابر برابر

حصو ملندو، جيتريڪ ائڻ ڪرڻ ڪري هرڪ فيدي
 کي ماچيس جي ٺيلي ۽ جيتري ڊبل روٽي ملي ۽ گوشت
 تہ چڻ هرڪ جي رڳو چڪڻ سان ئي پورو ٿي وڃو.
 هن پيري جرمن محافظن اسان مان ٿي سگهارا مڙس
 چوندي، پاڻي ۽ جي نيڪال لاءِ مقرر ڪيا، آءُ انهن
 ٽن ڇٽن مان هڪ هوس، ڪجهه وقت اهو ڪم ڪندا
 رهياسين، پوءِ وري اسان کي ”روهر“ علائقي ۾ اماڻيو
 ويو، جتي اسان کي کاڌين ۾ ڪم ڪرڻو پيو. اُتي
 آءُ ۱۹۴۰ع تائين رهيم. هاڻي اسان کي قيد ٿي ڪافي
 عرصو لنگهي ويو هو ۽ جرمن سپاهي اسان سان اڳي
 جهڙو سلوڪ نہ ڪندا هئا، نہ ئي وري اسان کي
 اهڙي شديد محنت ٿي ڪرڻي پوندي هئي. هڪ ڏينهن
 جرمن سپاهين اسان کي هڪ قطار ۾ بيهاريو ۽ هڪ
 مترجم جي معرفت حڪم ڏنائون تہ ”اوهان مان جيڪو
 قبدي جنگ ۾، يا جنگ کان اڳ براءِپور تي رهيو
 هجي، سو هڪ وڪ اڳتي وڌي اچي.“ اسان مان ڪل
 ست ڄڻا اڳيان وڌيا. اسان کي ٻين کان ڌار ڪيو ويو
 ۽ پراڻا سرائي ڪپڙا پهرڻ لاءِ ڏنا ويا ۽ پوءِ ”پوسٽلڊم“
 موڪلي ڇڏيائون، جتي پڇي اسان کي ڌار ڌار محڪمن
 ۾ موڪليو ويو. مون کي رستا تعمير ڪرڻ ۽ بچاءُ
 واري ڪاتي جي حوالي ڪيو ويو، جتي مون کي هڪ
 جرمن انجنيئر جي جيب جو براءِپور مقرر ڪيو ويو.
 اهو انجنيئر جرمن فوج ۾ ميجر هو ۽ ڪٽر فاسٽ

هو. قد جو بندرو، ڀيٽ وڌيل، ۽ پري کان سندس ٿي
 ڪاڏيون نظر اينديون هيون، ڪنڌ به ٿلهو ۽ ننڍڙو
 هوس. هلندو هو ته ائين لڳندو هو چڻ ٻاڦ تي هلندڙ
 انجڻ ٻيئي هلي. سڄو ڏينهن پيو ڪجهه نه ڪجهه چرندو
 هو ۽ جي ڪاٺ لاه ڪجهه نه هوس ته ٿر ماس مان
 براندي پيو پيئندو هو. هلندي هلندي رستي تي ٻيئي
 ڊبل روٽي يا ڪيڪ ڪاٽيندو ۽ شراب پيئندو ۽ جي
 چڱي موجود ۾ هوندو هو ته مون کي به ڪجهه ڪاٺ
 لاه ڏيندو هو. پر هو جڏهن به مون کي ڪا شيءِ
 ڏيندو هو، تڏهن ائين ڏيندو هو چڻ آڻ ڪتو هوس،
 يعني آها مون کي اڇلائي ڏيندو هو، هٿ ۾ ڏيڻ هن
 جي بي عزتي هئي. ڪجهه به هو، بهرحال ڪمپ واري
 زندگيءَ کان هيٺر آڻ آلودو هوس. منهنجو وزن به
 وڌڻ لڳو هو، ۽ ماڻهن جهڙو ماڻهو نظر اچڻ لڳو هوس.
 ٻه هفتا آڻ پوئسليم ۾ رهيس پوءِ ميجر کي اڳين
 مورچن تي موڪليو ويو، جڏهن هو روسي-پاهين خلاف
 جرمن فوج جي پلاننگ ۾ مدد ڪري سگهي، آڻ بد-تور
 ميجر سان گڏ هوس، پر هاڻ ميدان جنگ ۾ پهچي
 منهنجي نند حرام ٿي پيئي. هر وقت آڻ پڇي وڃڻ جا
 منصوبا پيو ٺاهيندو هوس. منهنجي دل ۾ اها خراش
 ڏاڍي شديد ٿي ويئي هئي ته آڻ جلد از جلد پنهنجي
 هم وطنن سان ملاڻ، ۽ وري وڃي پنهنجي وطن جي
 مٽي وسايان.

امين "بولوتسڪ" گهٽ نائين پهچي ويا هئامين.
 صبح جو سويل مون هن ورهين کان پوءِ پنهنجن توپن
 جي گجگوڙ ٻڌي. توپن جا ٺڪاءُ ٻڌي آڻا بيحد خوش
 ٿيس ۽ خوشي ۾ منهنجي دل جي ڌڪ ڌڪ ٽڪي ٿي
 ويندي. هن گهٽ ۾ جيڪي جرمن سپاهي موجود هئا،
 سي ڏاڍا ڊنل هئا ۽ روسين جي همت ۽ طاقت اڳيان
 سندن دل ٽٽي پيئي هئي، اهو گونڙو ميدان جنگ کان
 پندرهن ميل پري هو ۽ جنگ اوڀر طرف ٿي رهي هئي.
 جرمن ميجر هتي پهچي تمام گهڻو شراب پيئڻ شروع
 ڪيو. ڏينهن جو هو محاذ جو چڪر لڳائيندو هو ۽
 وڙهندڙ فوجين کي پنهنجا مورچا مضبوط ڪرڻ متعلق
 هدايتون ڏيئي، وري گهٽ ۾ موٽي ايندو هو، ۽ رات
 جو واپس شراب ڏوڪيندو هو. گهڻو شراب پيئڻ ڪري
 سندس اکين جي چوٽاري ڪارا نشان ٿي ويا هئا.
 هيءُ وقت منهنجي پڇڻ لاءِ ڏاڍو مناسب هو، پر مون
 اڪيلو ٿي ويڃڻ چاهيو. منهنجي خواهش هئي ته ڪنهن
 ريت انهيءَ جرمن ميجر کي به ساڻ وٺيو وڃان ته
 جيئن هن کان امان جي سائين کي دشمن جي هامي
 جي ڪا اهم ڄاڻ حاصل ٿي سگهي. هڪ ڀيري اڪيلو
 جيمپ ۾ اچي رهيو هوس ته رستي ۾ لوه جو هڪ
 وڏي هٿڙو ڏٺو. اهو کڻي جيمپ جي هيٺن هيٺ لڪائي
 ڇڏيو. رستي جي هڪ پاسي ڪجهه ٽيليغون جون نارون
 به ڏٺو، انهن کي به هيٺ هيٺ کڻي رکيو. پڇڻ کان

۾ ڏينهن اڳ هڪ اڪيلو جرمن فوجي ور چڙهي ويو، جنهن کي هڪ خالي گهر ۾ گهلي ويس، ۽ اتي کيس ماري، سندس ٻونيفارم ۽ ٽوپي پاڻ سان کڻي آيس.

”۱۹ جون جي صبح، ميجر مون کي ”ٽرانسسٽا“ طرف هلي جو ڪم ڏنو، جتي هڪ مضبوط مورچو تعمير ٿي رهيو هو ۽ ميجر انهيءَ ڪم جو انچارج هو. جڏهن اسين روانا ٿياسين ته ميجر پوئٽرز سميت ٽي ويٺو ۽ کونگهرا هٿ لڳو، آءٌ جيپ ڏاڍي تڪي هلائي رهيو هوس، ۽ دل ۾ خوش پئي ٿيس ته اڄ پنهنجي مقدس سرزمين تي پوئجي ويندس. گهٽ جي حدن کان ڪافي پري اچي مون جيپ جي رفتار آهستي ڪمي ۽ ڪجهه اڳيان هلي صفا بيهاري ڇڏيم. هيٺ لهي هيڏانهن هوڏانهن جو جائزو ورتو، پر اوسي پاسي ڪو نظر نه آيو. ها، ڪافي پريان به ٽرڪون، آهستي آهستي اچي رهيون هيون. مون لوهي هٿوڙو ڪڍي پوريءَ طاقت سان کونگهرا هٿندڙ ميجر جي کاٻي ڪنهي تي وهائي ڪڍيو، ڪو آواز ڪڍڻ بنا ميجر صاحب جو ڪنڌ لڙڪي پيو، نبض تي هٿ رکي ڏٺو ته ڪٿي مري نه ويو هو، پر هو جهڙو هو. مون سندس پستول ڪڍي پنهنجي کيسي ۾ رکيو ۽ ٿيليفون واري تار جي مدد سان کيس سميت سان هڏي ڇڏيم. پوءِ مون جرمن سپاهيءَ واري وردي پاتي ۽ جيپ کي تيزيءَ سان محاذ طرف هلائڻ لڳس، جلد ئي آءٌ جرمن مورچن کان اڳتي

نڪري آيس. ڪجهه مشين گنن وارا جرمن-مورچن
 مان نڪري آيا، مون کين ڏسي چند ساعتن لاءِ جيب
 ڀري ڪئي، جيئن هو مون سان گڏ ويٺل ميجر کي
 ڏسي سگهن. هو رڙيون ڪري ۽ اشارا ڪري مون کي
 اڳتي وڃڻ کان روڪڻ لڳا، پر آءٌ جيب اسي مهان
 جي رفتار سان هلائي رهيو هوس، -و جيسين جرمن
 منهنجي نيت سمجهن، آءٌ سندن پهچ کان ٻاهر نڪري
 چڪو هوس. ها، هنن ڳالهه، سمجهڻ کان پوءِ منهنجي
 جيب تي فائبرنگ شروع ڪري ڏني. هاڻي صورتحال
 ڏاڍي عجيب هئي پويان جرمن سپاهي گوليون وڌائي
 رهيا هئا ته اڳيان وري روسي سپاهي مون تي گوليون
 هلائي رهيا هئا. جيب جو شيشو ٽڪر ٽڪر ٿي چڪو
 هو ۽ ان جي باديءَ ۾ گرلين سوراخ ڪري ڇڏيا هئا.
 روس جي سرحدن ۾ داخل ٿي، هڪ ڀيرو جي ڀر ۾
 وٺڻ هيٺ مون جيب بهاري ۽ هيٺ لهي پنهنجي وطن
 جي مٽيءَ کي چمير. هڪ روسي نوجوان جنهن کي
 مون اڳ ڪڏهن نه ڏٺو هو، ڊوڙندو مون ڏانهن آيو
 ۽ مشين گن ٽائي چوڻ لڳو، 'ڇو جرمن؟ رستو پالجي
 وٺين ڇا؟' مون جهٽ جرمن وردي ڦاڙي ڇڏي ۽
 ٽوپيءَ کي زمين تي اچائي ورائيم، 'نوجوان سپاهي، آءٌ
 هن ئي -رزمين تي ڄاڻو هوس ۽ منهنجو جسم هن ئي
 مقدس مٽيءَ جي خمير مان ٺهيل آهي. پوءِ پلا آءٌ
 جرمن ڪيئن ٿو ٿي سگهان؟ آءٌ دراصل جرمن ۾ قيد

هوس. ۽ هاڻ، ٻڌا جيپ ۾ هڪ جرمن سوئٽر موجود آهي، انهيءَ کي کولي پنهنجي ڪمانڊر وٽ وٺي وڃڻ لاءِ نڪرو چئي، مون پنهنجو پستول به انهيءَ نوجوان جي حوالي ڪيو، جيڪو هاڻ حيرت ۽ خوشيءَ وچان مون ڏانهن ٺهاري رهيو هو.

”اهو نوجوان سپاهي، ميجر کي پاڻ سان وٺي ويو هائو ۽ آءٌ ڪيمپ طرف روانو ٿيس. شام ٽائين ڪافي سپاهي مون سان ملڻ آيا، انهن سان هرڪو سپاهي مون سان ڏاڍيءَ حُب ۽ اڪثر سان مليو. پنهنجن ٽائين جي همت ۽ حوصلن کي جوان ڌڻي مون کي ڏاڍي خوشي ٿي. رات جو ڪرنل ڪمانڊنٽ مون کي ملاقات لاءِ گهرايو. انهيءَ وقت ٽائين آءٌ وڻججي سڄي، روسي فوج جي ٽئين وردي پوري چڪو هوس. جڏهن ڪرنل جي آفيس ۾ پهتس، ته ڪرنل صاحب پنهنجي ڪرسيءَ تان اُٿي دروازي تئين مون سان ملڻ آيو. مون کي پاڪر پئڻندي، ڪرنل چيو، ”بهادر سپاهي، تو امان لاءِ جيڪو تحفو آندو آهي، تنهن لاءِ اسين تنهنجا ٽوراڻا آهيو. جرمن ميجر ۽ سندس قبضي مان هٽ آيل ڪاغذن سان کي ڪافي ڪجهه ٻڌايو آهي، ۽ تنهنجو اهو ڪارنامو ويهن جرمن سپاهين کي گرفتار ڪرڻ کان به وڌيڪ اهم آهي. آءٌ پنهنجي طرفان تو لاءِ هڪ ڪمانڊ وٽ اعليٰ اعزاز جي سفارش ڪري رهيو آهيان.“

”ڪرنل جي ڳالهه ٻڌي آءٌ پنهنجن جذبن کي پنهنجي وس ۾ نه رکي سگهيس ۽ خوشيءَ وڃان منهنجي اکين مان ٻوڙا ٻڙڻ لڳا. مون گهٽجندڙ آواز ۾ ڪرنل کي چيو، ’ڪاروب ڪرڻ، منهنجي لاءِ سڀ کان وڏو اعزاز آھو ٿيندو، جو توهان مون کي هڪ ڀيرو وري پهريون فوج ۾ شامل ٿي روس جي سرزمين جي دفاع ڪرڻ جي اجازت ڏيو.“

”اها درخواست ٻڌي ڪرنل ڪيائي پيو ۽ منهنجي ٻئي ٽپريندي چيائين، ’ڪاروب تو ۾ هن وقت اهڙي سگهه به نه آهي، جو پنهنجن ٻين تي ٻيو سگهين. تنهن هوندي به تون جنگ ۾ حصو وٺڻ ٿو چاهين؟ آءٌ پنهنجي جذبي جو قدر ٿو ڪردان، پر تون فڪر نه ڪر، روس جي سرزمين جي حفاظت ڪرڻ لاءِ گهڻا سگهه ٿا جوان پنهنجي سر سان ڪفن ٻڌيو پيا وڙهن. هن وقت توکي سڌو اسپتال پيو موڪليو وڃي، جتي پنهنجي خدمت چاڪري ۽ علاج ڪيو ويندو ۽ توکي ڪارايو بهاريو ويندو، مڃتند ٿين ڪان پوءِ تون هڪ مهيني جي موڪل تي پنهنجي گهر ويندين ۽ اتان موٽڻ کان پوءِ تو متعلق فيصلو ڪيو ويندو.“

”پوءِ ڪرنل ۽ ٻين آفيسرن نهايت عزت ۽ احترام سان مون سان هٿ ملائي موڪلايو. ڪيمپ مان ٻاهر اچي سوچيم ته ٻن سالن جي ڊگهي عرصي کان پوءِ مون سان انسان جهڙو سلوڪ ڪيو ويو آهي. جرمنيءَ

جي قيد ۾ جڏهن ڪنهن آفيسر سان ڳالهائيندا هئاسين ته پنهنجو مٿو ٻانهن ۾ لڪائي ڇڏيندا هئاسون، جو انديشو هوندو هو ته آفيسر پنهنجو بيد ڪٿي ٺڪ يا ڏنڊن تي نه وهائي ڪڍي. اها عادت وطن اچڻ کان پوءِ به ڪيتري وقت تائين مون ۾ موجود رهي.

”ڪرنل جي وعدي موجب مون کي ڪيمپ مان هڪدم اسپتال لڌو ويو، جتي پهچي مون ڪيمپ کان پهريون ڪم اهو ڪيو، جو پنهنجي مڙهي رفيق حيات اڀرنا کي تفصيلي خط لکيم، جنهن ۾ کيس جنگ جي صورتحال، پنهنجي قيد ٿيڻ، قيد واري عرصي ۾ ٿيل عقوبتن بابت ۽ اتان پيچڻ متعلق احوال کان کيس واقف ڪيم ۽ اها خوشخبري به کيس لکيم ته ڪامريڊ ڪرنل مون کي بهادريءَ عرض اعزاز ڏيارائين جو پڻ واعبدو ڪيو آهي. اهي ڳالهون اڀرنا کي لکڻ وقت آڻ ڏاڍو خارش هوس ۽ سمجهيم ٿي ته اڀرنا به پنهنجي مڙس جي بهادريءَ جو داستان پڙهي، فخر محسوس ڪندي، ۽ سندس خيريت جو اطلاع ملڻ تي پاڙي وارن کي مڏائي ڪارائيندي.

”اسپتال ۾ منهنجو تفصيلي معائنو ڪيو ويو ۽ پوءِ ڊاڪٽرن منهنجي لاه خوراڪ جي لسٽ تيار ڪئي، جنهن مطابق مون کي مقرر وقتن تي طاقت واري غذا پندرهن ڏينهن تائين نه آڻ هـر فڪر کان پهريو ڏيڻ ڪريو پيو ٺنڊيون ڪندو هوس، پر

جڏهن پندرهن ڏينهن کان پوءِ به اڀرنا طرفان خط جو جواب نه آيو ته آءٌ پريشان ٿي ويس. طاقتور، لذت مند، سٺي خوراڪ به مون کي راس نه اچڻ لڳي ۽ ذهن ۾ اڃا به خيال ۽ وسوسا نٿا ٿين سر، ۽ هر هر اڀرندا رهيا. نيٺ منهنجي انتظار جي ڪيفيت ختم ٿي ۽ اڪهه ڏينهن مون کي هڪ خط مليو، پر اهو خط اڀرنا يا انتولي طرفان نه پر اسان جي هڪ پاڙيسريءَ جي هٿ اڪرن ۾ لکيل هو. انهيءَ خط منهنجي زندگيءَ ۾ روشن ٿيل اميد جي ڏهاڙي وسائي ڇڏي ۽ دنيا منهنجي لاءِ ڪاريءَ رات جهڙي اونڌاڻي ٿي ويئي. هن منهنجي خط ۾ لکيو هو ته هوئي جهازن واري ڪارخاني تي جرمن فوج جي هوائي حملي دوران اوڙي پاڙي وارا سڀ گهر به تباهه ٿي ويا هئا، ۽ منهنجو گهر به ان علائقي ۾ هو. هوائي حملي وقت اڀرنا ۽ نيسگرڊون گهر ۾ موجود هيون، جيڪي ان اندڪار واريءَ بمباريءَ ڪري سڄي گهر سميت رک ٿي ويون.

”منهنجا دوست، جنگ ڏاڍي ظالم شيءِ آهي. خبر نه آهي ته ان ۾ ڪيتريون قيمتي ۽ معصوم جانين جون بنان ڪنهن ڏوهه جي، اڪل چنپ ۾ ختم ٿيو وڃن. جنگ جي ميدان ۾ به انهيءَ کان پوءِ جرمن قهر ۾ مون جيڪي ڏينهن گهاري هئا، سي به هن تازي زخم اڳيان هٻڳ هئا. منهنجي مٿڙي زال ۽ ٻهاريون ڏيتر، جنگ جي ظالم چنبي مون کان ڪسي ورتيون هيون ۽

آءُ اهڙو نياڳو هوس جو آخري سفر ۾ به سندن همراهي نه ڪري سگهيس. ٻيو ته ٺهيو، سندن جنازن کي سگهيو به نه ڏيئي سگهيس هاڙي واري جو خط ايرينا جي موت جي خبر نائين پڙهي، منهنجي اکين اڳيان اوندهه اچي ويئي ۽ آءُ ائين محسوس ڪري رهيو هوس چڻ منهنجي وجود ۾ ڪا شيءِ ڇڄي پورا پورا ئي پيئي هجي. آءُ هلڪ تي اچي، پنهنجا لڙڪ پي، خط وڌيڪ پڙهڻ لاءِ پنهنجي اندر همت پيدا ڪرڻ لڳس. هن لکيو هو ته اٽولي بمباري وقت شهر ۾ هو، ٿام جو هو جڏهن گهر پهتو ته اتي رڪ جو ڍڪ سندس آڳاٽو لاه موجود هو. هو ڪاوڙ وڃان هڪدم شهر طرف وريو ۽ هاڙي وارن کي چئي ويو ته، 'آءُ به جنگ ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ وڃي رهيو آهيان.'

”ايرينا جي مرڻ جي خبر پوڻ تي مون کي اهو ڏينهن ياد آيو، جڏهن آءُ پنهنجي ٻارن ڀڄڻ کي اڪيلو ڇڏي ميدان جنگ ڏانهن روانو ٿي رهيو هوس. ايرينا سڄي رات منهنجي ڇاتي ۾ پنهنجو منهن لڪائي روئندي رهي هئي ۽ مون کيس دلڙا پئي ڏنا ته آءُ جنگ جي ميدان کان جيئرو موٽي ايندس، ۽ هڪ ڏينهن وري ساڳيا ميلا ٿيندا ۽ خوشيون ٿينديون ۽ زندگي وري به اسان جي ڪل خوشيءَ ۾ گذرڻ لڳندي. پر هن کي پوءِ به صبر نه آيو هو، شايد کيس غيب اهو اطلاع ڏيئي ڇڏيو هو ته هاڻ اسين وري سندن به ملي نه سگهنداسون.

استیشن تي پڻ هو ۽ مون کي چئوڙي ۽ ٻيئي هئي ۽ مون
 کيس ڏکي ڇڏيو هو. آه! آءُ کانئس پنهنجي انهيءَ
 ظلم جي معافي پڻ نه وٺي سگهيس. جرمن قید ۾ ڏينهن
 رات گڏهن وانگر بيگار ۾ وهڻ کان پوءِ جيڪڏهن
 ڪو وقت آرام لاءِ ملندو هو، تنهن ۾ آءُ اڀرنا وٽ
 پوئجي ويندو هوس ته 'جنڪ اجهو ختم ٿي آءُ ڄاڻ
 واپس گهر آس'. پر مون کي ڪهڙي خبر ته هيءَ
 منهنجي زندگي، منهنجي ڏک سک ۾ ٻانهن ٻيلي ٿيڻ
 واري هستي، مون کان ۽ هن سڄي ظالم دنيا کان
 منهن موڙي چڪي آهي. آه! منهنجو گهر تباهه ٿي
 چڪو هو، منهنجي زال مري چڪي هئي، ڌيئرون به
 جنگ جو بک ٿي ويون هيون ۽ هٿ متعلق ڪا خبر
 نه هئي ته هو جيئرو آهي يا...."

اسان جي گفتگو جڏهن اڻسٽائين پهتي ته ڪامريڊ
 اسڪولوف ماڻ ٿي ويو. ڏٺم ته سندس اکين جون
 ڪنڊون لڙڪن سان ڀريل لڳيون. هو بهادر انسان روئي
 رهيو هو، پنهنجي گهر جي تباهي تي! سندس داستان
 واقعي ڏاڍو ڏکوئيندڙ هو، پر جنگ ۾ ته نه ڄاڻ
 ڪيترن محبت ڪندڙن جا گهر تباهه ٿيو وڃن، ڪيترا
 ڀار پتھر ٿيو وڃن، ڪيترهون زالون ٻيوان، ۽ ماءُ پيءُ
 بي اولاد ٿيو وڃن، پوڙي اڃا نه موٽي هئي، سو آءُ
 ماڻ ڪيو سندس ڳالهائڻ جي انتظار ۾ ويٺو رهيس،
 ڇو جو هاڻ مون سندس پوءِ جي زندگيءَ متعلق به

چاڻل ٿي چاءُ ٻو.

ڪن ساعت کان ٻو هڻ وري ڳالهائون، پر هينئر سندس آواز ڪنهي رهيو هو ۽ سندس چپ ڦڙڪي رهيا هئا. ڇهائين، ”اڄملي دوست آءُ ائين محسوس ڪري رهيو آهيان ڇڻ منهنجو سامهه گهٽجي رهيو آهي، ڇڻ ڪهر منهنجي نڙي وڌي رهيو آهي. اڄ ته هڪ سگرٽ چڪي وئون...“

سندس خواهش تي مون به هڪ سگرٽ ڊڪائي ورتو... هن به ٿي ٽڪڙا ٽڪڙا، ڊگها ڪش هليا ۽ ڪجهه پرڪون نظر اچڻ لڳو، پر ڳالهائين ڪونه... چند گهڙين جي اها پراڻا خاموشي مون کان سٺي نه ٿي، سو نيٺ ڪڇي پيس. ”ٻلا ٻو چا ٿيو؟“ ڇهائون، ”مرڻ وارن سان گڏ ڪو مرنڊو ڪونه آهي... آءُ به انسانن جي انهي سخت جان ۽ پٿر دل جنس سان تعلق ٿو رکان، سو زال ۽ ٽيهرن جي موت جي خبر ٻڌي به آءُ جهرو رهيس، ها ڏک ۽ غم منهنجو - اٽ ڏاڍو... ٻاڙي واري جي خط پڙهڻ بعد آهي ويچارا منهنجي وجود جو ڇڻ هڪ حصو ٿي پيا. اسپتال مان جيئن ٽيهرن ڪري موڪل ملي، ته ڪرنل جي چوڻ موجب مون کي هڪ مهيني لاءِ گهر وڃڻ جي اجازت ملي. آءُ هڪ هفتي به پنهنجي شهر پهتس ۽ گاڏي مان لهي پنڌ، پنهنجي گهر واري علائقي ڏانهن روانو ٿيس. اهو سڄو علائقو جتي ڪنهن زماني

۾ هوائي جهاز ٽالھ وارو ڪارخانو ۽ ڪهترائي گھر هئا. صفا ويران ٿيو پيو هو. منهنجي گھر واري هنڌ پاڻيءَ جو هڪ تلاءُ موجود هو، جنهن جي چوڌاري سائو گم ۽ جهنگلي ٻوٽا ڇاول هئا. چئني طرفن خوشماليڪ ماڻ پکڙيل هئي. آڻ ڪجهه دُور آئي بيٺو رهيس. پنهنجن ارمانن جي جنازي تي ڳوڙعا ڳڙيم. ۽ پوءِ ٽڪڙو ٽڪڙو واپس اسٽيشن ڏانهن وريس. ۽ اُتان سڌو فوج ۾ وڃي ساڻن سان شهرڪ ٿيس، جنهن لاءِ مون کي ڪرنل کي سڃو واقعو به ٻڌائو پيو ۽ ثابت ڪرڻو پيو ته هُن هن دنيا ۾ منهنجو ڪير به ڪونه آهي، جنهن وٽ وڃڻ لاءِ مون کي هڪ مهيني جي موڪل جي ضرورت هجي.

”فوج ۾ وري شامل ٿيڻ جي ٽن مهينن کان پوءِ مون هڪ خوشخبري ٻڌي. منهنجي پٽ انٽولي ۽ محاذ جنگ تان مون کي پنهنجي زندم هجڻ جو اطلاع موڪليو هو. اها خبر منهنجي لاءِ ڀات اوندو ۾ روشنيءَ جو هڪ ڪرڻو ثابت ٿي. انٽوليءَ کي منهنجو سرناسو اسان جي انهيءَ پاڙيسريءَ موڪليو هو، جنهن مون کي اڀرنا جي موت جي خبر ڏني هئي. منهنجو سخت چڪر هڪ سال تائين آرٿاري ڪاليج ۾ فوجي سکيا وٺندو رهيو هو، جتي کيس سندس رياضيءَ ۾ مهارت ڏاڍو ڪم ڏنو ۽ امتحان سٺين مارڪن سان پاس ڪري محاذ تي پهچي ويو ۽ اڄ ڪهڙن جي حيثيت ۾، تسويجن جي

هڪ دستي جو اڳواڻ هو۔ انتولي بهادري جا ڪيترائي ڪارناما ڏيکاري چڪو هو، جڏهن جي بدلي ۾ کيس تمغا به ملي چڪا هئا.... جڏهن ته سندس پيءُ عمر گهري وڃڻ جي باوجود اڃا هڪ عام سپاهي هو ۽ هڪڙيءَ پراڻي ٽرڪ ۾ بارود کڻي، اکين مورچن تي پهچائي رهيو هو، اها ڳالهه ته فخر جهڙي هئي.... منهنجو وقت پورو ٿي چڪو هو ۽ هڻي نئين نسل جو دؤر هو.

”انسان جي سڄي زندگيءَ جو هڪ وڏو عرصو خيالي به، پڄاڻيندي ۽ خواب ڏسندي گذريو وڃي ۽ اهي خيالي به ۽ خواب عمر سارو هوندا آهن. ٻارڙن جا خواب هڪڙا، نوجوانن جا ٻيا ته اسان جهڙن پوڙهن جا وري ٿيان. انتوليءَ جو خط ملڻ تي مون وري خيالي به، پڄاڻي شروع ڪيا. سوچيندو هوس ته جڏهن جنگ ختم ٿيندي، تڏهن آءٌ پنهنجي پٽ جي گهر کي آباد ڪرڻ لاءِ جشن ڪندس ۽ هن لاءِ ڪا جهڙي من سوڙهي ۽ ملڇڻي ڪنوار ڳولي، سندس شادي ڪرائيندس. سندس شادي کان پوءِ آءٌ به وٽن رهندس، بچت سارو محنت ۽ موزري به ٻيو ڪندس ۽ سندس ٻارن جي سارسنڀال به ٻيو لهندس. پر آءٌ ڪجهه به نه ڪري سگهيس. دراصل انهن ڏينهن ۾ هر محاذ تي روسي فوج اڳتي وڌي رهي هئي، سو اسين هڪٻئي کي خط پٽ ڏي لکي سگهندا هئاسين ۽ ڪجهه عرصي لاءِ ڄڻ هڪٻئي کي

وساري وٺياسون. جنگ ختم ٿيڻ تي هڻي ته مون برلن جي ويجهو پهچي، انٽوليءَ کي خط لکيو. انٽوليءَ جي جواب مان خبر پيم ته هو به ٻئي طرف کان برلن وٽ پهچي ويو آهي. اها خبر منهنجي لاءِ هڪ وڏي خوشخبري هئي. آءٌ هڪ وڏي عرصي جي جدائيءَ کان پوءِ پنهنجي ننڍڙي خاندان جي ڪنهن فرد سان ملي وازو هوس. مون کي ائين ٿي محسوس ٿيو، ڄڻ منهنجي جسم ۾ رت وڌي ويو هجي، ۽ دل ۾ خواهش پيدا ٿي ته جيڪر مون کي پڪ هجن ها ته آڏاسي وڃي پنهنجي رت جي ٽڪڙي کي ڇاتيءَ سان لايان پر منهنجون سڀ خواهشون، سمورا خواب، واريءَ جي ڪنهن محل وانگر ڪمزور ثابت ٿيا. تقدير ۾ ٻيو ڪجهه لکيل هو. جڏهن اسان فائنل جي حيثيت ۾ برلن ۾ داخل ٿياسين. تنهن ڏينهن هڪ جرمن سپاهيءَ انٽوليءَ کي قتل ڪري ڇڏيو.

”شام جو وقت هو، ڪمپني ڪمانڊر ماڻهو موڪلي مون کي طلب ڪيو. مون وٽس توبخاني جو هڪ اعليٰ آفيسر وٺيل ٿو، جنهن کي سڃاڻي نه سگهيس، پڪ ڄاتم ته انٽوليءَ متعلق ڪا ٻري خبر ٻڌائڻ لاءِ مون کي گهرايو ويو آهي. جڏهن آءٌ ڪيمپ ڪمانڊر جي آفيس ۾ گهڙيس، ته اهو آفيسر مون کي ڏسي ائين اٿي بيٺو ڄڻ آءٌ عهدي ۾ کانئس وڏو هوس. ڪيمپ ڪمانڊر مون کي مخاطب ٿي چيو، ”هي صاحب تو سان

ماڻ آيو آهي، ايترو چئي، هن پنهنجو منهن ٻئي پاسي
ڦيري ڇڏيو. سندس ايتري چوڻ تي مون ائين
محسوس ڪيو، ڄڻ منهنجي دل بهي رهي! اهو آفيسر
جيڪو ليفٽيننٽ ڪرنل هو، سو منهنجي ويجهو آيو ۽
چيائين، 'انٿولي اسڪوليف ڪسي اڃ صبح جو هڪ
جرمن سپاهي قتل ڪري ڇڏيو آهي. اوهان مون سان
گڏ هاءِ.'

"آءُ اٿينشن ٿيو ويٺو هوس. اها خبر ٻڌي سڄو
لڏي ويس. پر هڪدم پنهنجو پاڻ تي ڪنٽرول ڪيم.
ڪرنل سان گڏ موٽر ۾ ويهڻ، ۽ توبخاني ٽائين وارو
سفر مون کي اڃ به چٽي طرح ياد آهي. سڄي رات
آءُ پنهنجي ذهن ۽ دل کي سمجهائڻ ۾ رڌل رهيس ته
انٿولي قوم نان پنهنجي جان قربان ڪئي آهي. انهي
۾ اسس يا ڏک ڪرڻ جي ڪا گالهه نه آهي. تنهن
کان سواءِ پاڻ هڪ فوجي ٿي ڪري، ايترو ڪمزور
دل هجڻ شانائتي گالهه نه آهي. سو جڏهن آءُ اتي پهتس
ته ڪافي حد تائين پرسڪون ٿي ويو هوس. انٿولي
جو خاموش جسم گهڙهي مڃل ۾ ويڙهي رکيو ويو هو،
۽ لاش جي چوڌ طرف ڪيترا سپاهي بيٺا هئا. آءُ لاش
جي ويجهو ويس. ننڍڙي انٿولي ۽ جوان انٿولي ۾
تمام ٿورو فرق هو. جڏهن مون انٿولي کان موڪلايو
هو، تڏهن هو بي پرواه، هروقت مرڪندڙ، هڪ-هٿو
ڇوڪر هو، جنهن جي چاٽي ويڪري نه هئي، ۽ جنهن

جي گلي ۾ هروقت هڪ زنجير پيل هوندي هئي. هي
 اٿولي، موڪريءَ چاٽيءَ، پرڀل چهري ۽ ڪسرتي
 جسم وارو سهڻو جوان هو. سندس اڌ ڪلهي اکيون چڻ
 منهنجي پوڄڻ لاءِ واجهائي رهيون هيون ۽ سندس چين
 جي ڪنڀن تي اڃا به انهيءَ مرڪ جا آثار نظر پئي
 آيا جوڪا سندس چهري جي خصوصيت هئي. مون
 جهڪي سندس پيشانيءَ تي هاري شفقت جي مهر لڳائي
 ۽ ڪنڌ جهڪائي هڪ طرف پيهي رهيس. اٿوليءَ جا
 مانج ۽ دوست پنهنجا لڙڪ لڪاڻن جي ڪوشش
 ڪري رهيا هئا، پر آءٌ روئي ڪونه سگهيس. منهنجون
 اکيون چڻ سڪي ٺوٺ ٿي ويون هيون پر آءٌ اٿوليءَ
 جي موت کي اڄ تائين وساري نه سگهيو آهيان. سڄي
 جنگ دوران هو زندهه رهيو، پر فوج واري ڏينهر ٿارينءَ
 سرزمين تي سندس چوٽا پورا ٿي آيا ۽ هو مون سان
 ملڻ بنان ئي موڪلائي ويو. انهيءَ ڏورانهن ڏيهه جي
 مٿيءَ ۾ مون پنهنجي زندگيءَ جي آخري اميد، پنهنجي
 خوابن جي هڪ آخري نشاني، پنهنجي رت جي ٽڪري
 کي پنهنجن ئي هٿن سان دفن ڪري ڇڏيو. دفنائڻ
 وقت اٿوليءَ کي توڻ جي سلامتي ڏني ويئي، اهو
 منهنجي پٽ لاءِ هڪ اعزاز هو.... پر ڇا، اهي اعزاز
 هڪ زندهه پٽ جي برابري ڪري سگهن ٿا؟
 ”اٿوليءَ کان پوءِ آءٌ چڻ هڪدم پوڙهو ٿي وييس.
 فوج جي زندگيءَ مان به ڪڪ ٿي پيس. سو مون

کي جنگ ختم ٿيڻ کان پوءِ فوج مان موڪل ملي وئي. هاڻي آءٌ ٻنھن اکيلو رهجي ويو هوس. هن وسيع دنيا ۾ منهنجو ڪير به نه هو. فيصلو ڪيم ته پنهنجي هڪ دوست وٽ وڃي رهان، جيڪو جنگ ۾ مون سان گڏ هو ۽ ڦٽنجي پوڻ ڪري کيس موٽائي موڪليو ويو هو. هن مون کي جنگ ختم ٿيڻ کان پوءِ وٽس اچي رهڻ لاءِ چيو هو. منهنجو اهو مهربان دوست ”پورو-لينڪ“ ۾ رهندو هو. ٻئي زال مڙس پنهنجي ذاتي گهر ۾ شهر جي گوڙ کان پري هڪ باهي رهندا هئا ۽ هو بي اولاد هئا. منهنجي ان دوست کي پينشن ملندي هئي ۽ هو لارڻ جي هڪ ڊپوٽي تي ڪم به ڪندو هو. مون کي به اتي ڊرائيور ملي وئي. هٿن-مون کي هڪ ڌار ڪمرو ڏنو ۽ مون پنهنجي نئين زندگي جي شروعات سندن گهر ۾ ڪئي. اسين شهر مان اناج کڻي پرياهي وارن ڳوٺن ۾ پهچائيندا هئاسين، ۽ انهيءَ وچ ۾ منهنجي ملاقات هن پارڙي سان ٿي جيڪو سامهون راند پيو ڪري.

”اناج ڪنهن مقرر ڳوٺ ۾ پهچائي، واپس اچي، اسين سڀ کان پهرين هڪ هوٽل ۾ وڃي ويهندا هئاسين ۽ تڪ لاهڻ لاءِ ”وڊڪا“ پيئندا هئاسين. مون کي ڄاڻ آهي ته شراب پيئڻ خراب عادت آهي، پر انهن ڏينهن ۾ آءٌ شراب جو ڏاڍو شوقين ٿي پيو هوس. هڪ ڏينهن مون هوٽل ٻاهران انهيءَ چوڪري کي بيٺل

ڏٺو. پوءِ روز کيس آني ٿي ڏسندو هوس. سندس جسم تي ڦٽل، لپڙون لپڙون ٿيل لباس هوندو هو ۽ منهن ڪٽي چرو هوندو هوس سندس وار منجهيل ۽ وڪريل هوندا هئا. پر جيڪا ڳالهه مون کي کيس ڏسڻ تي مجبور ڪندي هئي، اهي هيون سندس اکيون. سندس اکيون روشن ۽ ڇمڪدار نه هونديون هيون، پر انهن ۾ نراسائي ۽ جي اٿام اونھائي به موڙ ڏئي — هو جنهن ڏانهن ڏسندو هو، ته ان ۾ ٿڪ وجهي ڏسندو هو! آڱ هروقت کيس ڏسڻ لاءِ پيو واهي ٿيندو هوس، ۽ ڏسي، وري اکيون هٽائي ڇڏيندو هوس! هن چوڪري کي ڀيٽ ڀرڻ لاءِ هوٽل مان يا هوٽل ۾ ايندڙ ماڻهن کان ڪجهه به نه ملندو هو.

”ڪڏهن آڱ ڳوٺ مان اناج پراڻي موٽيس ته هن کي هوٽل جي چاڙهين تي ويٺل ڏٺو: ائين ئي لڳو جڏهن هي ۽ بکيو هو، مون دري ۽ مان منهن ڪڍي، کيس سڏ ڪيو ۽ چيو، ”وڃي! ههڙا ماڻهن اچي لاري ۽ ۾ ويهه ته توکي گهمائي اچان، پوءِ واپس اچي پاڻ ماني کائينداسون.“

”پهرين ته هو ڊڄي ويو، پر پوءِ ڊوڙ ٻائي منهنجي ڀر ۾ اچي ويٺو ۽ مون ڏانهن نهاري پڇيائين، ”اوهان کي منهنجي نالي جي خبر ڪهڙن ريتي؟“ منهنجا دوست هو ۽ ڪجهه چوڪر هو، پر سندس اکين ۾ اهڙي ڇڪ ۽ ساجهه هئي، جيڪا مون وڏن وڏن فيلسوفن

۽ عاقلان جي اکين ۾ به نه ڏٺي هئي. مون کيس ٻڌايو ته آءٌ هر قسم جي معلومات رکندو آهيان. جڏهن لاري هلائڻ لڳس ته وينيا خاسوش ٿي ويو ۽ پنهنجون سهڻيون اکيون گهمائي مون ڏانهن نهارڻ لڳو. جهٽ کن کانپوءِ هن هڪ ٿڌو ساهه کنيو، ۽ آءٌ ڏکي ويس. اهو ڏٺو ٻار ۽ هيٺس کان ڏٺن ساهن ڀرڻ تي مجبور؟ مون ساڻس ڳالهائڻ خاطر کانئس سوال پڇيو، 'وينيا، تنهنجو پيءُ ڪيڏانهن ويو؟'

وراڻائين، 'بابا جنگ ۾ مارجي ويا.'
'۽ تنهنجي ماءُ؟' ٻيو سوال پڇيو مانس.
'جڏهن اسين گاڏيءَ ۾ پئي آهيون ته گاڏي تي حملو ٿيو ۽ اسان به لڳڻ ڪري مري ويئي.'
'گاڏيءَ ۾ اوهين ڪٿان پئي آيا؟'
'انهيءَ ڳالهه جو مون کي ساهو ڪونه آهي.'
'پلا تنهنجو ڪو ٻيو مٿ مائٽ ڪونهي؟'
'نه، ڪوبه نه...'

'پوءِ پلا تون رات جو سمهندو ڪٿي آهين؟'
'جتي جاءِ ملي...'
'ننڍڙي وينيا جي زندگيءَ جو داستان ٻڌي منهنجي دل جي جيڪا حالت ٿي، سا آءٌ ٿو چٽيان. هيءُ ننڍڙو ٻار هن وڏيءَ دنيا ۾ بالڪل اڪيلو هو ۽ اڃا خبر نه آهي کيس ڪيترا سال اڪيلائيءَ جي غم ۾ جيئڻو هو، پر مون هڪ فيصلو ڪري ورتو هو... هو

به دنيا ۾ اڪيلو هو ۽ آڏ به اڪيلو هوس. هن جا ماڻڻ جنگ جو بک ٿي ويا هئا ۽ منهنجي گهر واري ۽ ٻيڙا ٻار به جنگ جي شعلن جو شڪار ٿي ويا هئا. مون فيصلو ڪيو هو ته آڏ ڪيس پنهنجو پٽ بڻائيندس! اهو سوچي، چڻ منهنجي ذهن تان هڪ وڏو ٻار هڻي ويو.... روشنيءَ جا ڪرڻا ۽ اميد جي ڏهاڻي منهنجي من جي اوندهه ۾ سوجهرو ڪرڻ لڳا. مون ڏانهس جهڪي ڪانٽس پڇيو، 'وينيا، تون ڇا ٿين ٿو ته آڏ ڪير آهيان؟' هن معصوميت سان ورائيو، 'نه چاچا، مون کي خبر ڪانهي!'

"نڌهن مون ڪيس ٻڌايو 'چاچا نه... آڏ' تنهنجو بابا آهيان پٽ...!"

"اهو ٻڌي، هن پنهنجون ٻانهون منهنجي ڪچيءَ جي چوڌاري وراهون ۽ منهنجي چهري کي ڇمڻ لڳو. سندس محبت جي انهيءَ اظهار ۾ اهڙي ته شدت ۽ خلوص هو، جو منهنجي دل ڀرجي اُٿي ۽ اکين مان خوشيءَ جا لڙڪ وهي آيا. هن چيو، 'سڙا بابا، مون کي پڪ هئي ته اوهين هڪ ڏينهن مون کي ضرور ڳولي لهندا... مون اوهان جو ڏاڍو انتظار ڪيو.'"

"هاڻ اهو حال آهي، جو وينيا ٻيڙو هلي کان به لهرائيندو آهي ۽ هر وقت منهنجي ڪلهي تي سفر ڪندو آهي ۽ جڏهن ڪلهي تي ويهي ويهي ٽڪجي پوندو آهي ته ٿڌو ڏهڻي لهي ايندو آهي ۽ روڊ تي

ٻوڙڻ شروع ڪندو آهي. اسان جو سفر اهڙيءَ ريت طئي ٿيندو آهي، پر هاڻ هڪ ڊپ سدائين مون کي ستائيندو رهي ٿو ته ڪنهن ڏينهن جڏهن هي معصوم ننڊ سان اٿندو ۽ مون کي بي جان ڏسندو ته سندس ڪهڙو حال ٿيندو! انهيءَ کان سواءِ آڱ خواب ۾ روز اهرينا کي ڏسندو آهيان! ڏينهن جو پنهنجي غم تي ڪنٽرول ڪري وٺندو آهيان، پر رات جو اڪثر ايترو روئندو آهيان، جو وهاڻو منهنجي لڙڪن سان ڦوٽجي ويندو آهي.“

منهنجي اجنبِي دوست جي زندگيءَ جو داستان ختم ٿي ويو. پريان پيڙهي به ڏسڻ ۾ آئي پئي، جنهن ۾ منهنجو دوست سوار هو. پيڙهيءَ کي ڏسي، ڪامربند اسڪولوف پنهنجو رڪ جهڙو هٿ مون ڏانهن وڌايو ۽ چيائين، ”هاڻي الله واهي منهنجا دوست. شل تون خوش رهين!“ مون پڻ گرججوشيءَ سان ورائيو، ”اوداع منهنجا دوست... دعا آهي ته تنهنجو سفر خوشگوار رهي.“

پوءِ هن پنهنجي پٽ وينيا کي سڏيو ۽ ڪناري ڏانهن وڃڻ لڳو. ننڍڙي نينگر وينيا ٻوڙي سندس جيڪٽ جي ڪنڊ پڪڙي ۽ ساڻس گڏ هلڻ لاءِ هن سان وڪڻ ملائڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو.

منهنجي نڪاهن اکيان به پتھر وڃي رهيا هئا، جن جي زندگي جنگ جي باهه هڪٻئي سان ڇڙي ڇڏي

هئي، جن جو ماضي اونداهي ۾ گم هو ۽ نه ڄاڻان مستقبل هنن لاءِ ڪهڙو ثابت ٿيڻو هو، پر ايتري مون کي پڪ هئي ته اهو اڏول، ارڙو ۽ اعليٰ ارادي وارو روسي حالتن کان ڪڏهن شڪست نه کائيندو ۽ ڪڏهن به تقدير اڳيان ڪنڌ نه نٽائيندو ۽ سندس پٽ پيءُ جي رهبري ۾ جوان ٿيندو ۽ هو به هر مشڪل کي منهن ڏيڻ سگهندو ۽ جڏهن سندس وطن کانئس قربانيءَ جي گهر ڪندو، ته هو ان کي پنهنجي جان جو نذرانو پيش ڪرڻ کان بچي، نه ڪمپائيندو. هنن کي ويندوڙهي، مون کي افسوس ٿيڻ لڳو. آءٌ ائين محسوس ڪري رهيو هوس چڻ منهنجو ڪو عزيز دوست مون کان جدا ٿي وڃي رهيو هو. جڏهن هو پتل کي وڃي وڃي پهتا ته وٺيا منهن مون ڏانهن ڪري پنهنجا ننڍڙا هٿ لوڏڻ لڳو. مون دل ۾ سوچيو، هيءَ زماني جو متاثر ٿيل پوڙهو روسي، رڳو رات جي اڪيلائيءَ ۾ ڪونه روئندو هوندو، سندس دل ڏينهن جو به لڙڪو وڌائيندي هوندي. پر هو پنهنجي پٽ کي خوش رکڻ خاطر پنهنجا لڙڪا لڪائي ڇڏيندو هوندو، جيئن هن جي پٽ جي دل نه ڏکي ۽ هو سندس لڙڪا نه ڏسي سگهي.

عظمت ادبي اڪيڊميءَ جو ايندڙ ڪتاب

نمدي ڪندڙ جي عظيم ترين ليکڪ،

”ڪوشش پندر“ جو لکيل لافاني، امر ناول

— انهيءَ ڏڪار جو ذڪر جڏهن مائرون پنهنجي جگر جي ٽڪرن کي وڌائڻ تي مجبور ٿيون — جڏهن محبوب جي اکين اڳيان سندس پيار بڪ وڳهي موت جي واديءَ ۾ هليو ويو.... جڏهن ماءُ جي هنج ۾ سندس معصوم ابھم، ماءُ جي ڄاڻهن ۾ کير نه هجڻ ڪري اجل جو شڪار ٿي وئي.

— ۽ حاڪم، انگريز بهادر انهيءَ عرصي ۾ ڇا ڪندو رهيو؟؟

ڏڪار جي ماربل غريبن، مسڪينن ۽ حڪومت جي نشي ۾ پڙل انگريز حاڪم جي عماشين جو داستان.

— اڪهڙي — قرب جا ناتا، پوڙهو ۽ سندن جنس پيار شادي جي مترجم عمر ميهڙي جو ترجمو.

— مفيد ڪاغذ، سهڻي ڇپائي، دلفريب، ٽائيتل، صفحا ۸۵ قيمت صرف 6-00

ان ذات

پيو ڇاپو -

عظمت ادبي اڪيڊميءَ جو ايماندار ڪتاب

— ۱۹۷۲ ۾ جنهن ڪتاب جو پهريون ڇاپو ، ۴
۱۹۷۹ ۾ ٻيو ڇاپو ڇپيو ۴ هئڻ وقت ختم ٿي ويو.

— عالمي ادب مان چونڊ، شاعڪار ڪهاڻيون.

— سادي انداز ۾ - هئڻو ترجمو، دلفريب ٻولي، معياري
ڪهاڻيون، سنڌيڪار - عمر ميمڻ.

— سفيد ڪاغذ، سهڻي ڇپائي، دلفريب، ٽائيمڻ،
صفحا ۵۸ ۴ قيمت صرف 6-00

اڳواڻي

۴ هاڻ ۱۹۸۳ ۾ ٿيون ڇاپو

حول ارجنٽ - مشتاق نيوز ارجنسي گاڏي کاتو حيدرآباد

آگسٽ ۾ شايع ٿيندڙ ۾ انمول تحفا
— ايران جي عظيم عورت اشرف دمقانيءَ جو لنگ
ڪانڊاريندڙ داستان.

لنگ منهنجا لوهه

سنڌيڪار محبوب علي
— اسٽالن جو بين الاقوامي نظرياتي ڪتاب،

قور ۽ قورميت

سنڌيڪار منظور علي

هي ضرور پڙهندا

پيش مندري اڻڇنڊائيءَ جي ڪتابن، ”پرڀت پراڻي
رڀت نرالي، ڪرندڙ دڀوارون، ٻيڀار ٻيڙا ٻيڙا،
ٽو جنهن جي ٿت ۽ اڇا وار گڙها گل“ جي سنڌ ۾
ڇپائي جا جملي حق ۽ واسطا عظمت ادبي اڪيڊمي
حيدرآباد وٽ محفوط آهن. ڪنهن به ڀاءُ بنا اجازت
سنڌ ۾ ڇپرائڻ جي ڪوشش ڪئي ته قانوني ڪارروائي
ڪئي ويندي.

جنگ ۽ انسان

— سعياري ۽ اعليٰ لکڻيون پڙهندڙ ادب دوستن لاءِ
لاڻائي تحفو.

— آفاقي ناولن جي روسي مصنف ”ميخائيل شولوخوف“
جي ناولت Fate of a man جو ترجمو.

— ۱۹۷۸ع کان پوءِ ۱۹۸۳ع ۾ ڪتاب جو ٻيو ڇاپو.

— روسي سپاهين جي هٿ ۽ بهادريءَ جو داستان،
جن پنهنجيون حياتيون قربان ڪري، وطن جي
سرزمين کي دشمن جي وجود کان پاڪ ڪيو.

— هڪ روسي خاندان جي ڪهاڻي، سندن ننڍپڻ خوشين،
غز ۽ حوصلن جو دل وٺندڙ بيان.

— هڪ اهڙي روسي سپاهيءَ جي ڪهاڻي، جنهن جي
بيمار ڪندڙ زال، اولاد ۽ سڪ سان ٺاهيل نمونو
گهر جنگ جي باهه جو بک ٿي ويا.

— حب الوطنيءَ جو اڻ وسرندڙ داستان، روس جي
عظيم اديب جي تخليق، بهريون پهرو سڃاڻي
سنڌي ٻوليءَ ۾.

— سيمڊ ڪاغذ، وٺندڙ ٽائينل، سهڻي ڇپائي ۽ قيمت
پر بلڪل مناسب.

— توهان جي ادبي ذوق ۽ معيار جي بلڪل مطابق.

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:
انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ٻرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پَن) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پَن جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پَن ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پَن به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَن ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پَن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پَن پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پَن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پَن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پَن کي کليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَس پُٽاندڙ وڌ
 کان وَڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽
 ڇاپيندڙن کي هِمتائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
 کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رُڪاوٽ کي نه مڃن.
 شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٺ،
 پُڪار سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بَمَن، گولين ۽ بارود
 جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

....

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ چُپن ٿا؛
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي منجهه پهڙ چُپن ٿا؛

....

ڪالهه هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

.....

هي بيت اُٿي، هي بَم - گولو،

جيڪي به ڪُٽين، جيڪي به ڪُٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نه آ، هي بيت به بَم جو ساٿي آ،

جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چَمَ جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته
 ”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه
 وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ سُئل جا پَنَ سڀني کي **ڇو، ڇا، ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
 پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ.“
 - اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)